

voor vrijwel alle moderne rabbijnseminaria, ook buiten Duitsland. Mannen als Schwarz en Güdemann, die op Weenen hun stempel drukten, waren leerlingen van Grätz. En men mag ook niet vergeten, dat werken, die voor de moderne Joodse wetenschap van het grootste belang zijn geweest, in Breslau zijn ontstaan. Ik denk aan Frankels inleiding in de Misjna en aan de Geschiede van Grätz.

De ruim 15 jaren voorsprong, die Breslau op Berlijn heeft gehad, betekenden niet alleen een verschil in tijd. Neen, ook de toestand begon in die periode al te veranderen: de Joodse wetenschap in Duitsland werd door een inzinking bedreigd. Immers, de grondleggers, de grote mannen van de eerste generatie verdwenen langzamerhand en het bleek niet zo eenvoudig opvolgers te vinden.¹⁾ Waar zouden die vandaan moeten komen? Hier raak ik een tweede inwendige factor, die van de verspreiding en de populariteit der Joodse wetenschap in Duitsland. Deze factor heeft nauwe samenhang met de voorgaande. Zunz had zich als ideaal gesteld, dat de Joodse wetenschap in elk opzicht de plaats van het Talmoedisme zou gaan innemen, dat het nl. nu voor een Jood even vanzelfsprekend zou worden de Joodse wetenschap te kennen en te bestuderen als dat vroeger met de Talmoed het geval was geweest. Deze wens is niet vervuld. Natuurlijk zijn wel sommige resultaten van de Joodse wetenschap tot de massa doorgedrongen, maar echt populair is ze niet geworden. Een van de redenen daarvoor is dunkt mij wel het feit, waar Elbogen in een andere samenhang terecht aan herinnerd heeft (zie p. 84), nl. dat Talmoed leren een mitswa is en de studie der Joodse wetenschap niet. Er zijn zeker altijd wel particulieren geweest, die zich tot haar voelden aangetrokken, maar de meeste beoefenaren waren toch leerlingen van de seminaria. En nu mag men niet vergeten, dat het hier ging om *rabbijnseminaria*: het doel der opleiding

¹⁾ Er moet ongetwijfeld ook rekening mee worden gehouden, dat in Duitsland de humanistische wetenschappen over de gehele linie door de natuurwetenschappen naar de achtergrond werden gedreven.

was in de eerste plaats de gemeenten een rabbijn te geven en niet om de Joodse wetenschap voort te planten. Reeds door dit enkele feit bleef de opleiding beperkt tot de betrekkelijk kleine kring der voor rabbijn studierenden. En ook de leerstof, die behandeld werd, hield rekening met het latere levensdoel der studenten.¹⁾ En tenslotte kwam er nog dit bij, dat als de afgestudeerden eenmaal een betrekking hadden aanvaard, de tijd voor verder wetenschappelijk werk vrijwel steeds ontbrak. Het vraagstuk van de wetenschappelijke Nachwuchs kon dus door Breslau niet worden opgelost. Het Hildesheimer-seminarium stond ook in dienst van de rabbijnenopleiding en opende ten deze geen nieuwe gezichtspunten. Alleen de Lehranstalt deed althans een theoretische poging om al deze moeilijkheden te overwinnen: ze wilde met nadruk geen kweekschool voor een bepaalde richting zijn en alleen de wetenschap dienen. Maar in de practijk heeft dit niet veel betekend, daarom al niet, omdat aan de Lehranstalt toch ook een rabbijnenopleiding verbonden was en omdat de statuten dwongen aan de eisen van deze opleiding zo veel mogelijk tegemoet te komen. Wanneer men er bovendien nog rekening mee houdt, dat Duitse geleerden van naam ook nog wel naar het buitenland werden beroepen, dan kan men wel inzien, hoe nijpend het probleem van de Nachwuchs was. Al is er ongetwijfeld steeds waardevol werk geleverd: de Joodse wetenschap in Duitsland is met dit probleem blijven sukkelen en een periode van inzinking is duidelijk te constateren. Sjemarja Levin, die in de 90er jaren aan de Lehranstalt gestudeerd heeft, zegt (ongetwijfeld met enige overdrijving), dat hij aan de universiteit meer van het Jodendom heeft

¹⁾ In deze geest heel scherp: M. Friedländer, o.a. in de inleiding op zijn „Der Antichrist in den vorchristlichen jüdischen Quellen“ (1901: p. XVII). Vgl. ook de publicatie door Frankel (MGWJ 1862, 161 v.) van de examenvragen, die den eersten afgestudeerden te Breslau gesteld zijn. De vragen hebben betrekking op het kasjroeth van geslachte dieren en op echtscheidingsbrieven. Geiger (Jüd. Zeitschrift 1862, 169) heeft hierop zeer scherpe critiek uitgeoefend.

geleerd dan aan de Lehranstalt (Jugend in Aufruhr, p. 256v.). Het tekent wel enigszins, dat al het materiaal, dat in de Geniza ontdekt werd, of door Harkavy in de Petersburger bibliotheek werd gevonden, niet in Duitsland werd bewerkt, maar vooral in Polen en de Angelsaksische landen. De subsidies, die de Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums aan een aantal publicaties gaf, brachten geen blijvende verbetering. Eerst omstreeks 1920 is er in Duitsland weer opbloei. Deze is gedeeltelijk toe te schrijven aan de weerslag van de ontdekkingen, die ik zoëven noemde, waardoor natuurlijk toch ook de Joodse wetenschap in Duitsland nieuw materiaal te verwerken kreeg. Een andere factor is, dat de toevloed van studenten uit Oost-Europa weer groter werd. En zeker werd deze opbloei ook hierdoor veroorzaakt, dat in 1919 een Akademie für die Wissenschaft des Judentums werd opgericht, die het vraagstuk van de Nachwuchs met grootscheepse financiële middelen ging aanpakken. Jonge geleerden kregen van de Akademie de gelegenheid zich geheel vrij van geldelijke zorgen aan hun studie te wijden. Van het werk, dat aldus tot stand gekomen is, noem ik de *ibn Ganach*-uitgave van Wilensky, de studies van Fritz Bär over de Spaanse Joden, die van Spanier over de Tosefta en vooral de publicaties van Selma Stern over de Duitse Joden voor de emancipatie. ¹⁾

Als laatste factor, die voor de ontwikkeling van de Joodse wetenschap in Duitsland van belang is geweest, noem ik het opkomend nationalisme van de tweede helft der 19e eeuw, dat eerst tegen het einde der eeuw onder de Joden in W.-Europa van belang werd. Vooreerst is te wijzen op een verandering in de belangstelling. De 19e eeuw, die in sterke mate onder de invloed van Aufklärung, emancipatiestreven en rationalisme had gestaan, had zich bij voorkeur gewend tot de wetenschappelijke bestudering van de Agada, waarbij

¹⁾ Vgl. over de Akademie: J. Guttmann in de Festschrift beim 10-j. Bestehen der Akademie für die Wissenschaft des Judentums.

men makkelijker de universaliteit van het Jodendom in het licht kon stellen. Voor de Halakha was er vrijwel geen andere belangstelling, dan dat ze uit reformistische motieven bestreden werd. Maar de 20e eeuw toont belangstelling voor de Halakha, omdat ze deze als nationaal-Joodse cultuur ziet. De rationalistische 19e eeuw had geen begrip gehad voor de mystiek in het Jodendom, zelfs Grätz had de Kabbala en het Chassidisme fel verworpen. Maar de 20e eeuw ziet ook in deze geestesstromingen iets intens Joods en maakt er een studieobject van.

Van de inwendige geestelijke factoren, die in de laatste tijd de ontwikkeling van de Joodse wetenschap hebben beheerst, is m.i. dit nationaal gaan denken wel de belangrijkste. En nu is het merkwaardig te zien, hoe de nieuwe geest een herwaardering meebrengt van haast alle motieven, die tot het ontstaan van de Joodse wetenschap hebben geleid. Daar was het archeologische: de lust tot bestudering van een afgesloten verleden. Uit Tsionistische kring komen heftige verwijten aan de Joodse wetenschap, dat zij ooit het Jodendom als iets afgeslotens heeft kunnen zien. Sjemarja Levin, die immers zei aan de Lehranstalt niets geleerd te hebben, (zie p. 93/4) voegt hieraan toe, dat dit de schuld was van Zunz c.s., die het Jodendom voor dood hadden gehouden. Ik herinner weer aan Rubaschoff, die de mannen van de Kulturverein „Erstlinge der Entjudung“ heeft genoemd. ¹⁾

En, zo wordt ook het uitwendig apologetische motief, het emancipatiestreven aangevallen, heeft de Joodse wetenschap niet de Joodse nationaliteit prijs gegeven? Om de emancipatie te verkrijgen, om de positie der Joden veilig te stellen, ontkende ze, dat het Joodse volk nog leefde. Maar het nieuwe nationalisme wees voortdurend op de nutteloosheid van deze opoffering van het nationaal karakter, op de twijfelachtige waarde van de emancipatie. De Joden moesten wel vrij

¹⁾ In dezelfde geest ook nog b.v. J. Ginzburg in de 1e jaargang van *Ha-miklat*.

worden, maar in hun eigen staat, waar ze de burgerrechten niet als gunst zouden ontvangen. Trouwens, reeds de apologie op zichzelf, los nog van de emancipatie als doel, toonde een gebrek aan zelfbewustzijn, was een vernederende erkenning van de maatstaf der anderen als juiste maatstaf. En daarmee was alweer een motief, dat tot het ontstaan der Joodse wetenschap had geleid,..... gedevalueerd.

Ook het reformistische motief had niet meer hetzelfde aanzien. In de 19e eeuw had de reform moeten dóórzetten en daardoor had ze de Joodse wetenschap nieuwe impulsen gegeven. Maar de stellingen, die ze veroverd had, waren tamelijk wel geconsolideerd en de belangstelling van de reform voor de wetenschap bestond nog wel, maar was niet meer zo geladen. En de beide groepen, die het reformistisch motief verwierpen, waren veel krachtiger geworden. De waardering voor de orthodoxie was nu veel groter dan in de 20er en 30er jaren van de vorige eeuw, toen de reform tot bloei kwam en ook de nu zo zeer veld winnende nationale richting verweet de reform, dat hij, méér dan de orthodoxie, het Jodendom van al wat nationaal was had willen ontdoen. Zo was ook het reformistisch motief ernstig verzwakt.

Maar het inwendig-apologetisch motief: de handhaving en versterking van het Joodse zelfbewustzijn werd nog volledig aanvaard. Het streven naar zelfbehoud, al draagt het nu een meer nationaal karakter, is gebleven. Het omvat nu ook het vroegere archeologische motief: nu beoefent men de Joodsche wetenschap omdat een volk, dat wil blijven bestaan en een toekomst wil hebben, zijn verleden en zijn hele cultuur moet kennen. En dan is er nog een motief, dat de Joodse wetenschap kracht blijft geven, nl. dit, dat zij zich a.h.w. emancipeert van elk buiten haar liggend motief en dat ze beoefend wordt alleen om haar zelve. Het principe van de wetenschap om de wetenschap schijnt wel onaantastbaar in de gemoederen te hebben wortel geschoten. De studie vraagt geen andere beloning dan de studie en de kennis zelve.

Men kan zeggen, dat de assimilatorische motieven, die tot

het ontstaan van de Joodse wetenschap hebben geleid, zich in de vorige eeuw hebben kunnen uitleven. Inderdaad heeft de Joodse wetenschap de emancipatie bevorderd en de reform gesteund. Dit is niet iets, waarvoor nationalisme of orthodoxie haar dankbaar kunnen zijn. Maar het zou zeker erg *ondankbaar* wezen, wanneer men bij de critiek het positief bereikte vergat. Want dit is er wel degelijk, wanneer men denkt aan de invloed, die de Joodse wetenschap op de geesten der mensen had. Dan zal ieder moeten erkennen, dat de Entjudung, die zeker aan de Joodse wetenschap moet worden toegeschreven, ook kan worden gezien als een reactie, als een herstel na een ergere Entjudung. Zelfs wie de reform ziet als een halte op de weg naar de doop, zal moeten toegeven, dat ze op die weg velen inderdaad „halt” heeft laten houden. En speciaal wat de waardering van de orthodoxie voor de moderne Joodse wetenschap betreft, zou ik nog de opmerking willen maken, dat de inderdaad van traditioneel standpunt vaak onhoudbare conclusies der Joodse wetenschap de onafwijsbare plicht meebrengen voor de orthodoxie deze conclusies zo veel mogelijk ook van wetenschappelijk standpunt te weerleggen. Gelijk de aanvallen der Karaieten in de 9e en 10e eeuw een hernieuwde opbloei der rabbijnse wetenschap hielpen veroorzaken, zo kan de strijd met de te moderne Joodse wetenschap tot verbetering van eigen inzicht worden gebruikt. Zo heeft de Hildesheimer school het begrepen.¹⁾

Wij hebben dus gezien, dat de Joodse wetenschap in Duitsland gemeten aan de maatstaf van onze dagen en aan die der traditie niet onvoorwaardelijk is toe te juichen; zeker kan zij echter evenmin zonder meer worden verworpen. En het is niet meer dan billijk haar ook aan haar eigen maatstaf te meten, na te gaan wat zij tot stand heeft gebracht van wat zij zelf wilde. Dan is als blijvend resultaat vermoedelijk te noteren, dat nu in vrijwel alle groepen, zij het bij de een forser dan bij de ander, het ontwikkelingsprincipe op de bestudering

¹⁾ Vgl. b.v. Wohlgemuth (Jeschurun VII, 505 v.).

van het Jodendom wordt toegepast. Natuurlijk is ook de detailkennis belangrijk vergroot. Er zijn ook terreinen, waar de Joodse wetenschap in Duitsland niet veel heeft gepresteerd. Onze kennis van het Hebreeuws is door haar niet verrijkt. Een zelfstandige Bijbelwetenschap heeft ze niet kunnen opbouwen.

Men mag echter nooit vergeten, dat de Joodse wetenschap in Duitsland, ook waar van inzinkingen en geringe prestaties sprake is, toch altijd voorbeeld en stimulans gebleven is voor andere landen. De huidige Joodse wetenschap in Amerika en ook — zij het misschien in mindere mate — die in Palestina zijn kinderen van de Joodse wetenschap in Duitsland. Waar deze te kort is geschoten, zijn oude problemen gebleven. Waar zij vruchtbaar heeft gewerkt, zijn de oude problemen door nieuwe vervangen. Wie aan de oplossing van al deze problemen werkt, zal zich steeds de Joodse wetenschap in Duitsland voor ogen moeten houden en moeten leren van haar fouten en van haar resultaten.

PROEVE VAN EEN BIBLIOGRAPHIE
VAN GESCHIEDENIS EN METHODEN DER
JOODSCHE WETENSCHAP

door L. HIRSCHTEL, Amsterdam.

1. **Zunz** (Leop.), Etwas über die rabbinische Literatur. Berlin 1818. 8°. Herdr. in Gesammelte Schriften I, 1—31.
2. **Wolf** (Imm.), Ueber den Begriff einer Wissenschaft des Judenthums. Zeitschr. f. d. Wiss. d. J. I (1822), 1—24.
3. **Stern** (Sigismund), Geschichte des Judenthums von Mendelssohn bis auf die Gegenwart. Frankfurt a. M. 1857. 8°. XII (212—229) Die Wissenschaft des Judenthums als Wegweiser für die Reform des Judenthums.
4. **Graetz** (Heinr.), Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. XI. Leipzig 1870. 8°. Van 437 af passim.
5. **Geiger** (Abr.), Allgemeine Einleitung in die Wissenschaft des Judentums. (Vorlesungen gehalten an der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums 1872—74.) Nachgelassene Schriften II, 33—245. (Ook afz. uitgeg.)
6. **Kaufmann** (Dav.), Die Wissenschaft des Judentums. Allg. Z. d. J. LV (1891), 161—163, 173/4. Herdr. in Gesammelte Schriften I, 1—13.
7. **Bernfeld** (Sim.), דור חכם. מונוגרפיה ע"ד חכמי עמנו המצוינים. כנאה הי"ט ותקופתם. Warszawa 1896. 8°.
8. **Felix** (P.) [Fel. Perles], Unsere nationale Wissenschaft. Die Welt II (1898), Nr. 32, 2—4.
9. **Buber** (Mart.), Jüdische Wissenschaft. Die Welt V (1901), Nr. 41, 1/2 en 43, 1/2. Herdr. in Die jüdische Bewegung I, 45—47.

10. **Sokolow** (Nahum), Jüdische Literatur und Wissenschaft. Referat.
Die Welt VI (1902), Nr. 8, 1—5 en 9, 4—6.
(In Protokoll der Verhandlungen des V. Zionisten-Congresses, 131—146 o.d.t.: Jüdische Geschichte und Wissenschaft.)
11. **Thon** (Osiat), Das Problem der juedischen Wissenschaft. Jüd. Almanach (Berlin) 1903, 183—189.
Herdr. in Essays zur zionistischen Ideologie, 47—64.
12. **Zlocisti** (Theod.), Forderung und Förderung der Wissenschaft des Judentums.
Ost und West III (1903), 73—80.
13. **Lucas** (Leop.), Die Wissenschaft des Judentums und die Wege zu ihrer Förderung. Berlin 1906. 8°.
14. **Jacob** (Benno), Die Wissenschaft des Judentums, ihr Einfluss auf die Emanzipation der Juden. Vortrag. Berlin 1907. 8°.
15. **Maybaum** (Siegfr.), Die Wissenschaft des Judentums. Festrede.
MGWJ LI (1907), 641—658.
16. **Peries** (Fel), Jüdische Skizzen. Leipzig 1912. 8°.
II (65—85) Die Wissenschaft vom Judentum.
17. **Schechter** (Sol.), Seminary addresses and other papers. Cincinnati 1915. 8°.
173—193 The beginnings of Jewish „Wissenschaft“.
18. **Bernfeld** (Siegfr.), Jüdische Wissenschaft.
Der Jude I (1916/17), 53—54.
17. **Rosenzweig** (Franz), Zeit ist's. Gedanken über das jüdische Bildungsproblem des Augenblicks. Ein Brief an Hermann Cohen. Berlin-München 1917. 8°. — 2. Aufl. 1918.
Herdr. in Zweistromland, 7—13, in Kleinere Schriften, 56—78 en in Zur jüdischen Erziehung, 5—33.
20. **Bernfeld** (Sim.), Hundert Jahre Wissenschaft des Judentums.
Ost und West XVIII (1918), 325—334.
21. **Cohen** (Herm.), Zur Begründung einer Akademie für die Wissenschaft des Judentums.
Neue jüd. Monatshefte II (1918), 254—259.
Herdr. in Jüdische Schriften II, 210—217.

22. **Elbogen** (Ismar), Ueber die Gründung einer jüdischen Akademie.
Bericht d. Grossloge f. Deutschland VIII UOBB 1918, Nr. 5, 69—70.
23. **Elbogen** (Ismar), Hundert Jahre Wissenschaft des Judentums.
Gemeindebl. d. j. Gem. Berlin VIII (1918), 112—13.
24. **Elbogen** (Ismar), Neuorientierung unserer Wissenschaft.
MGWJ LXII (1918), 81—96.
25. **Ginzburg** (Jekoethiël), חכמת ישראל והמדע העברי
Miklat I (1919—20), 102—113, 253—264.
26. **Akademie** — Die — für die Wissenschaft des Judentums und ihre Aufgaben.
Ost und West XX (1920), 220—241.
27. **Baneth** (Dav. Hartw.), Das Forschungsinstitut für die Wissenschaft des Judentums.
Ost und West XX (1920), 290—301.
28. **Dubnow** (Sim.), Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes, II, III. Berlin 1920, 23. 8°.
Passim, in het bijzonder § 66, 72, 94.
Herdr. in Weltgeschichte des jüdischen Volkes, IX, X.
29. **Seeligmann** (Sigm.), Joodsche geleerde genootschappen. Amsterdam 1920. 8°.
30. **Täubler** (Eugen), Das Forschungs-Institut für die Wissenschaft des Judentums. Organisation und Arbeitsplan.
Korrespondenzbl. Akademie f. d. Wiss. d. J. 1920, 10—18.
31. **Elbogen** (Ismar), Attitude of the last twenty years and present conditions on Jewish learning.
The Reform Advocate LXIV (1922), 654—58.
32. **Elbogen** (Ismar), Ein hundertjähriger Gedenktag unserer Wissenschaft.
MGWJ LXVI (1922), 89—97.
33. **Elbogen** (Ismar), Ein Jahrhundert Wissenschaft des Judentums.
Festschrift zum 50jährigen Bestehen der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (1922), 101—144. (Ook afz. uitgeg.)
34. **Elbogen** (Ismar), (סקירה) חכמת ישראל
Dwir II (1923), 1—15.

35. **Elbogen** (Ismar), Wissenschaft des Judentums.
Vossische Zeitung 1923, Nr. 153.
36. **Guttman** (Jul.), Die Akademie für die Wissenschaft des Judentums.
Der Jude VII (1923), 489—493.
37. **Schwarz** (Arth. Zach.), Vernachlässigte Quellen der jüdischen Wissenschaft.
Menorah (Wien) I (1923), 1, 3/4.
38. **Elbogen** (Ismar), Zum Jubiläum der „Gesellschaft zur Förderung des Wissenschaft des Judentums“. Ansprache.
MGWJ LXXII (1928), 1—5.
39. **Guttman** (Jul.), Die Akademie für die Wissenschaft des Judentums.
Festgabe zum 10 jährigen Bestehen der Akademie f. d. Wiss. d. J. (1929), 3—17.
40. **Lachower** (Fischel), תולדות הספרות העברית החדשה
II. Tel-Aviv 1929. 8°.
XIII 56—73 חכמת ישראל במערב-שד"ל.
41. **Elbogen** (Ismar), Wissenschaft des Judentums.
Jüd. Lexikon, V (1930), 1461—63.
42. **Höxter** (Jul.), Quellenbuch zur jüdischen Geschichte und Literatur, V. Frankfurt a. M. 1930. 8°. 75—79 Wissenschaft des Judentums.
43. **Liber** (Maur.), Cinquante ans d'études juives (1860—1930).
REJ LXXXIX (1930), 1—25.
44. **Bamberger** (Bern. J.), The beginnings of modern Jewish scholarship.
Yearbook C. G. American rabbis XLII (1932), 209—235.
45. **Elbogen** (Ismar), Zum Begriff „Wissenschaft des Judentums“.
49. Bericht der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (1932), 33—41.
46. **Wiener** (Max), Jüdische Religion im Zeitalter der Emanzipation. Berlin 1933. 8°.
III, 175—275 Die religiöse Idee in der Wissenschaft vom Judentum.

47. **Kobler** (Franz) — Juden und Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten, hrsg. und erl. von —. Wien 1935. 8°.
IV, 5 (211—15) Die Geburt der „Wissenschaft des Judentums“.
48. **Levenson** (Abr.), התנועה העברית בגולה Warsaw 1935. 8°. 234—239 המדע העברי
49. **Lewkowitz** (Alb.), Das Judentum und die geistigen Strömungen des 19. Jahrhunderts. Breslau 1935. 8°. 334—384 Die Begründung der jüdischen Geschichtswissenschaft.
50. **Seeligmann** (Sigm.), Joodsche wetenschap in moeilijke tijden. I—XXX.
CB v. Isr. in Ned. L. 48 — LI, 26 (1935).
51. **Ucko** (Siegfr.), Geistesgeschichtliche Grundlagen der Wissenschaft des Judentums (Motive des Kulturvereins vom Jahre 1819).
ZGJD V (1935), 1—34.
52. **Bamberger** (Fritz), Wissenschaft vom Judentum. Zur 50. Wiederkehr des Todestags von Leopold Zunz.
Der Morgen XII (1936), 5—9.
53. **Waxman** (Meyer), A history of Jewish literature III. New York 1936. 8°.
X, 424—545 The builders of Jewish science.
XI, 546—639 The field of Jewish learning.
54. **Kobler** (Franz), Jüdische Geschichte in Briefen aus Ost und West. Das Zeitalter der Emanzipation. Wien 1938. 8°.
VII, 2 (354—58) Leopold Zunz, der Vater der „Wissenschaft des Judentums“.
55. **Wallach** (Luitpold), Leopold Zunz und die Grundlegung der Wissenschaft des Judentums. Über den Begriff einer jüdischen Wissenschaft. Frankfurt a.M. 1938. 8°.
56. **Wolfsberg** (Osk.), Zur Zeit- und Geistesgeschichte des Judentums. Zürich 1938. 8°. 240—249 Die Wissenschaft des Judentums.

57. **Maarsen** (Iz.), Een eeuw Joodsche Wetenschap in Neder-
WvIH LVII (1926), 28 en NIW LXII (1926), 8.
58. **Frank** (Abr.), Vier decennia Joodsche wetenschap in Ne-
derland.
CB v. Isr. in Ned. LIV (1938), 27.
59. **Berger** (Jes.), חכמת ישראל באמריקה
Sefer Hashanah, the American Hebrew Year book IV
(1939), 345—378.
60. **Reider** (Jos.), חכמת ישראל בארצות הברית
Bitzaron I (1939), 64—72.

DELMEDIGO, MENASSEH BEN ISRAEL
EN SPINOZA

door

J. d'Ancona.

INLEIDING.

De invloeden, die den wijsgeer Spinoza tot zijn denkbeelden geleid hebben, waren tot nu toe nog steeds niet alle met zekerheid bekend. Terwijl sommigen ze alleen in zijn niet-Joodse omgeving zochten en hem als een getrouwen volgeling van Descartes kenschetsten, wezen anderen ¹⁾ erop, dat men in zijn werken veel gedachten kan vinden, welke men ook bij Joodse godsdienstphilosophen (Maimonides, Gersonides, Chasdai Crescas) aantreft. Men mocht verwachten, dat men, indien inderdaad Joodse invloeden bij Spinoza gewerkt hebben, in de Portugees-Joodse omgeving, waaruit hij is voortgekomen, personen zou kunnen aanwijzen, die zijn ontwikkeling in een bepaalde richting hebben geleid. Tot nu toe was men evenwel nog niet daarin geslaagd. Wel meende Gebhardt ²⁾ bij de Joden te Amsterdam een zekere typische Marranen-mentaliteit, „Spaltung des Bewusstseins“, zoals hij het noemde, te kunnen constateren. Als één van de voornaamste bewijzen voor een dergelijke mentaliteit gold het ontstaan in 1618 van een derde Portugeese gemeente te Amsterdam, Beth Jisraël genaamd, die „vrijzinniger“ zou zijn geweest dan de andere. Nieuwere onderzoe-

¹⁾ Dr. M. Joël, *Beiträge zur Geschichte der Philosophie*, I en II, Breslau, 1876; Leon Roth, *Spinoza, Descartes and Maimonides*, Oxford, 1924; Harry Austryn Wolfson, *The philosophy of Spinoza*, II volumes, Cambridge (Mass.), 1934.

²⁾ Dr. Carl Gebhardt, *Spinoza und der Platonismus in Chronicon Spinozanum*, I, (1921), p. 180; *die Schriften des Uriel da Costa*, Amsterdam, 1922, Einleitung, p. XIX-XXVI; *Spinoza*, Leipzig, 1932, p. 9-10.

kingen hebben evenwel ertoe geleid, dat wij een geheel ander inzicht kregen in de juiste toedracht van dit conflict. Zo bleek o.a., dat de Duits-Italiaanse Morteira, de rabbijn, die aan de verbanning van Spinoza medegewerkt heeft, geheel ten onrechte door Gebhardt's aanhangers als „kabbalistisch en Oost-Joods” gekarakteriseerd werd en integendeel tot de groep behoorde, die tegen de kabbala gekant was; dat deze groep echter, hoewel rationalistisch denkend, toch geenszins vrijzinnig genoemd mocht worden ¹⁾.

Aan de mogelijkheid van invloed van Delmedigo op Spinoza heeft men nog niet vaak gedacht. Dit is vooral daarom verwonderlijk, omdat één van de betrekkelijk weinige Hebreeuwse werken, die zich in Spinoza's bibliotheek bevonden en die een aanwijzing zouden kunnen geven voor zijn ontwikkeling, Delmedigo's *Abscondita Sapientiae* was. Hieraan werd evenwel niet veel aandacht geschonken. Freudenthal ²⁾ schrijft daaromtrent: „Joseph del Medigo († 1655), ein Vielwischer und Vielschreiber, zwischen Zweifelsucht und wüstem Aberglauben schwankend, hat in der 1629 zu Amsterdam [lees: Basel] gedruckten Schrift תעלומות חכמה (Geheimnisse der Weisheit) seine kabbalistischen Traumereien ausgesprochen. Von ihm und seinesgleichen spricht Spinoza im theol.-polit. Traktat c. 9 als von 'Schwätzer, deren Unsinn er nicht genug anstaunen konnte'. . .” Dat Spinoza inderdaad Delmedigo tot de kabbalisten rekent, blijkt evenwel nergens. Ook Grätz ³⁾ is niet zeer nauwkeurig, als hij schrijft: „תעלומות חכמה besteht aus מצרף לחכמה Basel 1629 und גובלות חכמה, eine ganze Reihe kabbalistischer Piecen, Basel 1631.”

Blijkbaar heeft men te veel vertrouwen gesteld in de voorberichten, die voor het eerste en tweede deel geplaatst zijn en die

¹⁾ Cf. mijn bijdrage in: *Geschiedenis der Joden in Nederland* o. red. v. Dr. H. Brugmans en Drs. A. Frank, I, 1940, p. 228—239 en 279—283.

²⁾ Dr. J. Freudenthal, *die Lebensgeschichte Spinoza's*, Leipzig, 1899, p. 279.

³⁾ H. Grätz, *Geschichte der Juden*, X, p. 146, noot 2.

inderdaad de indruk wekken, dat men met een uitsluitend kabbalistisch werk te doen heeft, zonder voldoende aandacht te schenken aan de eigenlijke inhoud, die, althans gedeeltelijk, allerm minst kabbalistisch is ¹⁾. Het is nauwelijks aan te nemen, dat Spinoza het geschrift *Masref la-Chogma*, in deze bundel opgenomen, waarin Delmedigo in schijn het afkeurend oordeel over de kabbala van zijn voorvader Elia Delmedigo bestrijdt, in werkelijkheid echter diens argumenten aanvult, niet doorzien heeft ²⁾. Ook in dit geschrift laat Delmedigo zijn grote belesenheid op het gebied van de filosofie doorschemeren, wanneer hij spreekt over de opvattingen van Democritus en Plato, van de kerkvaders Basileus, Eusebius en Augustinus, van de neoplatonici Chalcidius, Plutarchus, Psellos, Porphyrius, Plotinus, Iamblichus, van Avicembron, ibn Rosjd, Pythagoras, Johannes Philoponus e.a. Vooral echter in het tweede deel *Nobheloth Chogma* behandelt Delmedigo uitvoerig allerlei kernvraagstukken van de middeleeuwse Joodse en Arabische filosofie; zo somt hij o.a. allerlei argumenten op voor de opvatting, dat de wereld niet geschapen is, doch eeuwig bestaan heeft. Het zou allicht de moeite lonen, meer in bijzonderheden na te gaan, in hoeverre men kan aantonen, dat dit werk één van de bronnen is, waaraan Spinoza zijn kennis van de Joodse en Arabische filosofen ontleende.

Invloed van Delmedigo op Spinoza leek mij evenwel vooral waarschijnlijk, nadat ik in het archief van de Portugees-Israëlietische gemeente te Amsterdam enige belangrijke, tot nu toe onbekende gegevens vond. Zij vormen niet alleen een welkome

¹⁾ Wellicht is er ook sprake van verwarring met het vijfde hoofdstuk van Delmedigo's *Ma'jan Ganniem*, dat eveneens Ta'aloemoth Chogma getiteld en volgens de aankondigingen aan een bespreking van de kabbala gewijd was. Het is evenwel nooit gedrukt en ook in handschrift niet bekend. Dat het identiek is met de hier bedoelde bundel, zoals Dr. A. Geiger in *Melo Chofnanim*, p. XLVII en XLVIII (no's 27e en 28) suggereert, lijkt mij zeer onwaarschijnlijk.

²⁾ Zoals ook Leon de Modena de ware bedoeling onthult in zijn *Arice Nohem*, passim.

aanvulling van de biographie van Delmedigo en van die van een andere beroemde persoonlijkheid uit de zeventiende eeuw, Menasseh Ben Israel, maar leidden mij bovendien bij voortgezet onderzoek tot het ontdekken van een relatie tussen Delmedigo en Spinoza. Het zal voor een duidelijke uiteenzetting van een en ander noodzakelijk zijn, enkele punten uit Delmedigo's leven en werken en zijn relatie tot het Averroïsme nader te belichten.

I. DELMEDIGO'S WETENSCHAPPELIJKE VORMING.

Joseph Sjelomo Delmedigo werd 16 Juni 1591 geboren te Kandia op Kreta uit een niet-Sefardische geleerdenfamilie, die zich van geslacht tot geslacht onderscheiden had door Tora-studie, rijkdom en macht en waarvan verscheiden leden gedoopt hadden aan de Italiaanse universiteiten te Padua, Perugia, Florence en Piza. Zijn vader was Tora-geleerde, geen filosoof, doch één van zijn voorouders van vaderszijde, Menachem (begin 16e eeuw), was zowel hoofd van een Talmoed-leerschool voor de Joden als docent in filosofie voor de Christenen geweest. Vooral beroemd was zijn voorvader van moederszijde Elia Delmedigo, leraar van Pico Mirandola en professor in de filosofie in Italië, van wien Latijnse en Hebreeuwse geschriften in druk en in handschrift bewaard zijn gebleven en die zich zowel in zijn zelfstandige werken (*De unitate intellectus*, *De primo motore*, *De substantia orbis*, *Bechienath ha-Dath* over de verhouding van geloof en wetenschap en tegen de kabbala) als in zijn supercommentaren op Averroës (ibn Rosjd) diens trouwen volgeling toont¹⁾.

Het was dan ook ongetwijfeld op grond van familietraditie, dat onze Joseph in 5367 (einde 1606 of begin 1607) in Padua zijn studie in de filosofie aanving. Daar was toen nog steeds de leer van Aristoteles naar de verklaring van Averroës de heersende richting. „L'université de Padoue mérite une place

¹⁾ Al deze gegevens in *Eliem*, Amsterdam, 1629, p. 29 en vlg.

dans l'histoire de la philosophie, moins comme ayant inauguré une doctrine originale, que comme ayant continué plus longtemps qu'aucune autre école les habitudes du moyen âge. La philosophie de Padoue, en effet, n'est autre chose que la scolastique se survivant à elle-même, et prolongeant sur un point isolé sa lente décrépitude, à peu près comme l'empire romain réduit à Constantinople, ou la domination musulmane en Espagne resserrée dans les murs de Grenade. Le péripatétisme arabe, personnifié dans Averroës, se cantonne, pour ainsi dire, dans le nord-est de l'Italie, et y traîne son existence jusqu'en plein XVIIe siècle. Cremonini, mort en 1631, est, à proprement parler, le dernier scolastique¹⁾." Toch drong ook de moderne wetenschap aan de Universiteit door: Galilei, aanhanger van de leer van Copernicus omtrent het heliocentrische wereldstelsel, die tot 1610 professor te Padua was, behoorde tot de leermeesters van Joseph Delmedigo²⁾.

Beiden, Cremonini en Galilei, kwamen door hun opvatting in botsing met de overgeleverde godsdiensten. De leer van Averroës (gest. 1198) was vooral in drie opzichten in strijd met de dogmata van de Kerk: ten aanzien van het ontkennen van de „creatio ex nihilo", de intellect-theorie en de beschouwing van het wereldgebeuren als een ononderbroken keten van oorzaak en gevolg, waarin God alleen de eerste oorzaak is. Het was ook op deze punten, dat Cremonini door de Kerk aangevallen werd. Bréhier³⁾ schrijft: „Le mouvement padouan aboutit en Italie à Cremonini (1550-1631), qui, professeur à Padoue, fut en 1611 et en 1613 l'objet d'une enquête en cour de Rome; les points de doctrine qu'on lui reprochait d'avoir soutenus en son *De coelo* sont caractéristique de l'aristotélisme padouan: éternité et nécessité du ciel qui l'amènent à nier la création, liaison intime de l'âme au corps qui lui fait nier l'immortalité, action de Dieu comme d'une simple cause finale, ce qui ne s'accorde point avec

¹⁾ Ernest Renan, *Averroës et l'Averroïsme*, Paris, 1861, p. 322.

²⁾ Geiger, t.a.p., p. XXVIII; *Ma'jan Ganniem*, p. 148: שכן העיר גליליאום רבי

³⁾ Emile Bréhier, *Histoire de la Philosophie*, I, p. 757.

la personnalité et la providence divine. C'est surtout le danger de ces propositions pour les croyances qui frappait les contemporains; nous devons ajouter que, au moment où Copernic, Képler et Galilée avaient déjà paru, le ciel d'Aristote avec son éternelle circulation et sa finalité n'étaient plus que des vieilleries encombrantes. . ."

Delmedigo rekt ook den geneesheer Dr. Elia Montalto tot zijn leraren ¹⁾ en stond tijdens zijn studietijd te Venetië in contact met den bekenden rabbijn Leo de Modena, door wien hij wegens zijn zelfstandig oordeel bijzonder werd gewaardeerd. In *Arie Nohem*, een geschrift, dat de Modena vele jaren later schreef, blijkt zijn oordeel over Delmedigo zich enigszins gewijzigd te hebben, in verband met de onwaarachtige houding, die deze ten aanzien van de kabbala ten toon spreidt in *Masref la-Chogma*; de Modena streed liever met open vizier.

Nadat Delmedigo zijn studie in 1613 beëindigd had, ging hij over Venetië terug naar Kreta, trad daar in het huwelijk. Vervolgens begaf hij zich — waarschijnlijk was zijn vrouw jong gestorven — naar Kaïro en vandaar naar Konstantinopel, waar hij zich nog in December 1619 bevond ²⁾.

II. HET ONTSTAAN VAN ELIEM EN MA'JAN GANNIEM.

1. De drie brieven van Zérach bar Natan aan Delmedigo.

In het begin van 1620 moet Delmedigo naar Wilna vertrokken zijn, waar hij reeds kort daarna een brief van den Karaïetischen geleerde Zérach bar Natan uit Troki ontving, gedateerd Maandag 11 Iejar, 23 van de 'omertelling, (5)380 ³⁾. In deze

¹⁾ H. Friedenwald, *Montalto*, in *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, III, (Febr. 1935), no. 2; *Ha-Karmel*, VI, (1867), p. 343: ואולם רבי החכם הכולל הרופא המעולה כה"ר אליה מונטלטו תנצב"ה בס' האפטיק שלו ובס' על התורה כתב והסכים שהשמים הם אוירים

²⁾ *Ha-Karmel*, ald., p. 342.

³⁾ Karaïeten, vrijzinnige Joodse secte, die het gezag van de Talmoed niet erkent. Hun kalenderberekening wijkt enigszins af van de elders bij de Joden gebruikelijke.

brief tracht Zérach, die reeds vernomen had van Delmedigo's geleerdheid, in nader contact met hem te komen. Hij had daarmee vooreerst geen succes, daar zijn brief onbeantwoord bleef, evenals een volgende, die vooral belangrijk is, doordat eruit blijkt, dat Delmedigo toen arts van den vorst Radziwill was. Inmiddels bracht een leerling van Delmedigo, Mozes Metz, een bezoek aan Troki op zijn doorreis naar een bruiloft in een twaalf mijl verder gelegen plaatsje en aldus kreeg Zérach, naar hij in de inleiding van zijn derde brief aan Delmedigo verhaalt, een flauw denkbeeld van diens opvattingen aangaande verschillende vraagstukken. De woorden van Mozes Metz hadden bij Zérach twijfel doen opkomen aan de juistheid van datgene wat hij „in de boeken van Aristoteles en diens groten commentator ibn Rosjd" had geleerd en hij formuleerde zijn moeilijkheden in deze derde, evenals de vorige in het Hebreeuws gestelde brief aan Delmedigo, verdeeld over 12 vragen en 70 paradoxen, welk geschrift hij naar aanleiding van Exodus 15:27 *Eliem* noemde.

Naar Zérach zelf verklaart, had Mozes Metz bij de samenstelling van deze derde brief grote invloed; het blijkt zowel in de inleiding als in de vragen zelf: zo is de eerste vraag gewijd aan vraagstukken van de bol-trigonometrie op advies van Mozes Metz, wiens schrijven daaromtrent erin geciteerd wordt.

2. De denkbeelden van Delmedigo's leerling Mozes Metz.

Zérach had ook een aantal andere vragen aan Mozes Metz gericht, waarop het antwoord ons bewaard is gebleven ¹⁾. Hij had daarin tegenover Mozes Metz zijn verwondering erover uitgesproken, dat deze zoveel tijd had besteed om de Latijnse taal te leren, „want wij moeten de wijsheid — daar de taal toch niet anders is dan haar tolk — zoeken in Joodse bron, vooral, daar er ook in de Hebreeuwse taal veel werken geschreven zijn". Mozes Metz merkt in zijn antwoord op, dat hij in de Joodse werken geen voldoening heeft gevonden. Maimonides heeft niet bedoeld, een methodische leergang voor de weten-

¹⁾ *Eliem*, Amsterdam, 1629, p. 27-51.

schappen te schrijven, doch alleen te polemiseren tegen de (Aristotelische) filosofen en de „moetakallimoen”¹⁾, dat zijn de „theologen” in de geschriften van ibn Rosjd; hij wilde de doornen uit Israëls wijngaard wegruimen en wie niet tevoren elders de wetenschap bestudeerd heeft, zal in *Moré Neboechiem* onoplosbare moeilijkheden vinden. Dezelfde methode hebben andere voortreffelijke geleerden gevolgd, trouwens weinig in aantal, zoals Gersonides, Chasdai Crescas, Narbonie, Albalag e. a.

Joseph ibn Palquera²⁾ in zijn encyclopedische werken en Jehoeda Cohen in zijn werk *Midrasj ha-Chogma*³⁾ noemen alleen de hoofdzaken, zodat het tijdverkwisting is, indien men uit dergelijke werken de wetenschappen zou willen leren. De andere werken zijn vertalingen uit het Arabisch met talrijke te letterlijk vertaalde woorden, waaraan men aan die taal ontleende betekenissen gegeven heeft, die met het Hebreeuwse idioom strijdig zijn en die het begrip van de behandelde stof te zeer belemmeren. Eén van de adviezen, die Mozes Metz aan zijn leraar Joseph Delmedigo te danken had, was dan ook, vooral de Latijnse taal te leren, waarin de meeste geleerde werken vertaald of geschreven zijn. Voorts had zijn leraar hem geraden, duidelijk geschreven boeken te kopen en steeds uit dezelfde boeken te leren. Hierdoor wordt het onthouden van citaten bevorderd, wat vooral een groot gemak is bij de standaardwerken, zoals de *Talmoedh*, Alfassi's godsdienstcodex, *Toer*⁴⁾, de werken van Maimonides, van Aristoteles en ibn Rosjd over de filosofie, van Hippocrates, Galenus en ibn Sina over de geneeskunde, de *Almagest* en Copernicus' werk over

1) Moetakallimoen, beoefenaars van de „Kalâm”, spitsvondige dialectische Arabische godsdienstphilosophie. Cf. o.a. Dr. I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1925, p. 94 en 178-179.

2) Wellicht is bedoeld Sjemtob ben Joseph Palquera of Falaquera, cf. Moritz Steinschneider, *die hebräische Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin, 1893, p. 1.

3) Ald., p. 5.

4) Joodse godsdienstcodex.

de astronomie, dat van Alhacen (Ibn al-Haitham) over de optiek, Euclides' *Elementa* e.a.

Dit schrijven bevat voorts een beschrijving van Delmedigo's uiterlijk en karakter en een opsomming van zijn roemrijke voorouders en van zijn geschriften; na deze uitvoerige inleiding gaat Mozes Metz over tot de beantwoording van de wetenschappelijke vragen van Zérach bar Natan, en wel in de eerste plaats, hoe Mozes Metz dacht over de physische grondoorzaken van Aristoteles, t.w. oerstof, vorm en vormloosheid, of deze namelijk in de Tora zijn aangeduid in de woorden „tohoe wabohoe” (Gen. 1 : 2), zoals sommige verklaarders menen.

Mozes Metz beweert o.a., dat, naar hij meent, zijn leraar (Delmedigo) deze grondoorzaken niet aanneemt, het bestaan van oerstof en vorm geheel ontkent en voor al het zijnde drie grondoorzaken aanneemt, nl. de warmte (de zon) als actieve en het droge en vochtige (aarde en water) als passieve oorzaken. Mozes Metz zelf ontkent, dat er zelfstandige vormen [צורות עצמיות] bestaan en noemt deze dromerijen en fantasie. Hij wordt wegens deze opvatting door velen aangevallen, daar klaarblijkelijk eruit voortvloeit, dat het voortbestaan van de ziel na de dood niet mogelijk is¹⁾. Doch zelfs indien men stelt, dat er zelfstandige vormen zijn en dat de rationale ziel één daarvan is, komt men, aldus Mozes Metz, toch tot moeilijkheden, omdat immers volgens Aristoteles en anderen deze niet te scheiden is van het lichaam, daar alles wat zich beweegt, deelbaar is, gelijk Aristoteles in de *Physica* (VI, 32) aantoot. Hieruit zou dus voortvloeien, dat de ziel deelbaar en dus stoffelijk is. Het antwoord van de „moetakallimoen”: dat de ziel zich in een ondeelbaar ogenblik voortbeweegt, is niet afdoende en wordt door Aristoteles in de *Physica* (VI, 29) ontzenuwd. Volgens Plato en de kabbalisten is de ziel geen zelfstandige vorm, doch heeft zij een van het lichaam onafhankelijk bestaan. Hieruit zou evenwel voortvloeien, dat de ziel een stoffelijk substraat moet heb-

1) daar de ziel beschouwd werd als de „vorm” van het lichaam. Cf. Maimonides' *Misjné Tora*, Hilchoth Jesodhé Tora, II, 3-5 en IV, 6-9.

ben, zoals inderdaad enkele voorname Christen-theologen aannemen en zo ook de kabbalisten ten aanzien van de engelen, daar zij anders niet zouden kunnen bewegen, tenzij zij stoffelijk waren. Het is zeer wenselijk, de argumenten tegen deze opvatting te weerleggen, omdat men dan de onsterfelijkheid van de ziel en de voortbeweging van de engelen kan handhaven.

Kenmerkend is in dit schrijven ook een uiting over de verhouding van geloof en wetenschap, een geliefkoosd onderwerp bij de aanhangers van Averroës. „In overeenstemming met datgene, wat ik van mijn leraar geleerd heb, durf ik onbeschoemd te zeggen, dat wetenschap en geloof gescheiden moeten blijven. In de filosofie moeten wij bewijzen brengen voor onze opvattingen en mogen wij niet zeggen: Zo hebben wij als traditie van onze voorouders, of: Zo staat het in de Tora. Zelfs indien verstandelijke redenering tot resultaten zou leiden, die in strijd zijn met het geloof, dan is dit geen absolute tegenstrijdigheid. . . De mens, wiens verstand voldoende ontwikkeld is, moet de verstandelijke redenering niet onmiddellijk verwerpen voor het geloof, want er zijn veel manieren, om het geloof te handhaven, maar zij zijn niet altijd bekend, doch indien het geloof waar is, kan het niet in strijd zijn met de Waarheid. . .”

Van belang is ook de volgende onthulling: „Al deze wetenschappen, die men de „theologische” noemt, zijn gebouwd op wankele grondslagen, want indien de oerstof fantasie is en er geen sferen bestaan (want mijn leraar heeft door een overtuigend bewijs aangetoond, dat deze lucht zich uitstrekt tot zeer grote hoogte, waar zij wegens haar fijnheid en doorzichtigheid aether heet) en de sterren zich van nature¹⁾ rondbewegen (in tegenstelling tot de elementen, wier aard het is om tot rust te komen en die, wanneer zij buiten hun bestemde plaats zijn, naar boven of naar beneden bewegen, totdat zij weer op hun

¹⁾ Volgens de filosofie van ibn Sina e.a. had elke planeet een ziel en een lichaam, die door een hoger geestelijk wezen waren voortgebracht. De cirkelvormige beweging van de sferen werd als een vrij gewilde beschouwd in tegenstelling tot de natuurlijke of rechtlignige. Cf. Dr. Tj. de Boer, *De wijsbegeerte in den Islam*, Haarlem, 1921, p. 137-140.

plaats teruggekeerd zijn) en er daarvoor geen bewegende wezens en afzonderlijke geesten nodig zijn, dan is deze gehele wetenschap overbodig geworden en hoeveel pennen zijn er niet gebroken en inktpotten geledigd over dergelijke disputen! Men noemt hen, die zich met dergelijke onderwerpen bezig houden, „theologen”, doch mijn leraar was boos op degenen, die hen zo noemen en hij pleegt te zeggen: 'Het ware te wenssen, dat wij het recht zouden hebben, ons natuurphilosophen te noemen, want God is in de hemel¹⁾. . . Wat moeten wij het geloof bouwen op de dagelijks wisselende denkbeelden; het is immers veel beter, naar Gods huis te gaan in het voetspoor van de Joodse kabbalistische geleerden!'. . .”

De tweede vraag van Zérach aan Mozes Metz betrof de vragen, die Delmedigo en een geleerde Arabier, 'Ali, te Kaïro elkaar gesteld hadden; de derde liep over een knaap te Gröditz, die men algemeen als een wonderkind beschouwde en de vierde behelsde een verzoek, iets mee te delen van de geheimen der physica en de werkingen van de chemie, die Mozes Metz van zijn leraar gehoord had.

3. *De tegenstelling tussen Averroïsme en moderne wetenschap.*

Ter illustratie van de indruk, die de woorden van Mozes Metz op Zérach maakten, laten wij thans de tiende en elfde vraag, door hem in *Eliem* aan Delmedigo gesteld, in vertaling volgen.

— — — — —
Eliem, p. 17:

Tiende vraag. Omtrent de hemel.

Ik ben onbekend met alle nieuwe ontdekkingen en ik weet alleen, dat, wat ik geleerd heb uit de boeken van Aristoteles en diens groten commentator ibn Rosjd. Toen ik evenwel de voor-

¹⁾ Zinspeling op Kohelet 5 : 1.

den van uw genoemden bekwamen leerling, Rabbi Mosjé¹⁾, hoorde, die niet schroomt, geheel andere opvattingen te verkondigen omtrent de substantie van de sferen en sterren, was ik verbaasd en werd ik een ander mens. Ik dacht namelijk altijd, dat de bewijzen van den filosoof²⁾ omtrent de substantie van de sfeer overtuigend waren, dat deze bestaat uit de „quinta essentia” en wat haar materie aangaat, niets gemeen heeft met de vier elementen, zoals Maimonides aanneemt; de woorden van Aristoteles in het boek *De coelo* zijn onaantastbaar. In alle universiteiten heeft men zijn opvatting gevolgd en de verhalen van de Tora komen goed uit en zijn juist volgens zijn stelling. Indien ik niet wist voor wien ik sta, gij vader van alle wijsgeren van onze tijd, dan zou ik allerlei bewijzen en redenen aanvoeren en water scheppen uit diepe putten, om de woorden van den filosoof te verdedigen en te versterken (indien dit nog nodig ware).

Hoe zouden niet hemel en aarde op hun grondzuilen wankelen, indien wij aannemen, dat deze lucht zich oneindig ver uitstrekt, dat er geen hemel is daarbuiten en dat de sterren daarin drijven of zweven. Volgens deze opvatting zouden de woorden van de Tora en de profeten (wat God verhoede) op foutieve opvattingen berusten en zou de voortreffelijke rangorde bij het bestuur van de wereld niet meer bestaan, daar wij het bestaan van God niet zouden kunnen bewijzen, noch dat van de engelen, die de sferen in beweging brengen (want, zoals ibn Rosjd schrijft, is er geen ander overtuigend bewijs om de Eerste Oorzaak te kennen, dan alleen door middel van deze samengestelde beweging); de aaneengeschakelde keten van oorzaken en gevolgen zou onderbroken worden evenals de muziek van het heelal en de verbinding, waarmee het een in het ander grijpt; de physica en de theologie zou ineensorten. Ook zou een dergelijke astronomie geen vaste basis hebben. Want waarom zou de zon, die zo licht van aard is en in de lucht zweeft, steeds de

1) Mozes Metz.

2) Aristoteles.

verduisteringsbaan volgen en niet rechts of links afbuigen? Wellicht nemen zij, die een dergelijke astronomie aanhangen, afzonderlijke geesten of zielen aan, die de „vormen” van de sterren zijn en bepalen die de hemelse cirkelbanen en is hun beweging derhalve niet een natuurlijke, doch een vrijwillige. Tegen al deze hypothesen kan men belangrijke weerleggingen aanvoeren; wegens de geringe betekenis van deze opvattingen werd het overbodig geacht ze te schrijven in de boeken van de peripatetische wijsgeren. Het zijn de vreemde denkbeelden van de Ouden, welke de filosofie van Aristoteles krachtig ontzenuwd heeft. Wat is volgens hun opvatting het beletsel, dat deze lucht zich oneindig ver uitstrekt? En indien de aardbol niet het middelpunt van het heelal is en zijn plaats niet het midden (want bij het oneindige kan men zo min van een midden spreken, als van uiteinden), dan zou ik gaarne willen weten, waarom hij niet van plaats verandert. En hoe kan er sprake zijn van minder grote of grotere afstand, snelheid, stilstand en verplaatsing, die men bij de sterren waarneemt enz.? En het moeilijkste te begrijpen is, hoe een ster twee tegengestelde bewegingen zou maken. Ook de beweging in de breedte is moeilijk op deze wijze voor te stellen. Deze nieuwe ideeën hebben mij dan ook in grote onrust en verwarring gebracht. En wat hoor ik, dat uw leerling beweert, dat gij door een overtuigend bewijs tot het inzicht gekomen zijt, dat de hemel passief en vergankelijk is. Gij aanzienlijke onder de Joden, ik zal u niet laten gaan, alvorens gij mij gezegend hebt, want ik dwaal als een dolend schaap, ik sta nog buiten bij de groep van de rondtrekkenden, waarvan Maimonides spreekt¹⁾ en ik ben nog niet uitgenodigd in het paleis te verschijnen. Ik heb verschillende geruchten gehoord en ben beschroomd, al te gauw geloof te hechten, opdat ik niet de plantingen omverhak. Derhalve verlang ik sterk naar u, die zo machtig in kennis zijt.

Elfde vraag. Over de bouw van het heelal en de astronomie. Wie zou onze mare geloven? De aarde wankelt op haar

1) *Moré Neboechiem*, III, 51.

grondzuilen. Er zijn in onze tijd, in navolging van Aristarchus¹⁾ moderne geleerden opgestaan, Nicolaüs Copernicus en zijn aanhang, die de thesen van de vroegere astronomen en filosofen onjuist hebben verklaard, de zon, het licht van alle lichten, in het midden van de wereld hebben geplaatst en de bol van aarde en water als één van het hemelheir in het wereldruim onder de planeten. De aarde maakt twee kringlopen tegelijkertijd: een dagelijkse en een jaarlijkse en daardoor hebben zij beter de werkelijke afstanden benaderd en is men tot nauwkeurigere resultaten op het gebied van de sterrekunde gekomen. Indien men evenwel met dit oogmerk de andere astronomie verkozen had, maar erkend had, dat zij onjuist was, dan zou ik zwijgen (want ook de thesen van Ptolemaeus omtrent de excentrische en concentrische cirkels zijn onjuist en van onwaarde, zoals Maimonides in *Moré Neboechiem* II, 24 schrijft²⁾. Trouwens in de logica blijkt, dat uit onjuiste praemissen ware conclusies kunnen volgen. Zo stellen de astronomen voor het leveren van een bewijs hypothesen op.) Doch zij gedragen zich overmoedig tegenover de vroegeren en spreken in trots, dat dit de ware, gebaande en voortreffelijke weg is, de weg van Ptolemaeus daarentegen verkeerd en dwaas en dat er veel argumenten ertegen zijn.

Hun aanhangers verklaren, dat er tal van werelden zijn, zij zien op de bol van de maan wouden, heuvels en meren en misschien zijn er op alle sterren mensen, is de dwaas geplaatst op grote hoogte, terwijl de rijken [van geest] in de laagte wonen³⁾. Mijn voeten wankelen, terwijl ik beweeg met mijn aarde en ik wacht met ongeduld, tot ik verder zal trekken naar een wereld, die beter is dan mijn verblijf op deze onherbergzame aarde en mijn ziel hoog zal zetelen in de wereld van de planeet Mars,

¹⁾ Aristarchus van Samos, ± 250 jaar v. d. gew. jaart., voornaamste aanhanger van het heliocentrische wereldsysteem in de Oudheid.

²⁾ Cf. S. Munk, *Le guide des égarés*, (Traduction), II, Paris, 1861, p. 184, note 2.

³⁾ Kohelet 10: 6.

Jupiter of Saturnus enz.

Gij zo deskundige op allerlei gebied, zeg mij toch of deze partij het aan het rechte eind heeft en zo niet, schrap dan hun opvattingen uit uw boek, dat gij geschreven hebt om ze verder te verbreiden, gelijk uw leerling, die hun mening aanhangt, verteld heeft.

---

4. De antwoorden van Delmedigo.

Delmedigo had nog binnen het jaar het antwoord op de vragen van Zérach grotendeels klaar, zoals blijkt uit een schrijven, dat hij 13 Siewan 5381 (1621) aan een aanzienlijken Jood richtte en waarin hij zich verontschuldigt over de vertraging bij de beantwoording van diens vragen¹⁾. Het gedeelte van deze brief, dat op *Eliem* betrekking heeft, luidt aldus:

„U hebt mij verder gevraagd naar mijn opvatting over tal van onderwerpen, die ik merendeels niet weet, zoals over de invloed van namen, hetzij heilige of onreine en de daden van duivels en goochelaars etc. Anderen hebben reeds vóór u deze vragen gesteld, met name de geleerde Zérach bar Natan, die zeer op beantwoording van zijn vragen aangedrongen heeft. Ter voldoening aan diens verzoek heb ik 13 hoofdstukken geschreven en ik heb het werk genoemd: *Ma'jan Ganniem*. In het eerste hoofdstuk heb ik de trigonometrie behandeld, welke de basis vormt voor de astronomie; ik noemde het daarom *Sodh ha-Jesodh* (het geheim van de basis). In het tweede hoofdstuk heb ik de eerste twee capita van de *Almagest* behandeld en de meeste vraagstukken van het „primum mobile” onder de naam *Choek-koth Sjamajim* (de wetten van het heelal). In het derde hoofdstuk heb ik al het verder belangrijke van de *Almagest* en van *De revolutionibus corporum coelestium* van Copernicus en het werk van Albaten omtrent de afstanden en dikte van de sferen

¹⁾ *Eliem*, p. 81.

en de maten van de bollen van alle sterren en verdere interessante zaken verklaard onder de naam *Séfer Geboeroth ha-Sjem* (de macht Gods). In het vierde hoofdstuk heb ik de constructie van allerlei benodigdheden van de astronomie uiteengezet en andere bekoorlijke zaken; ik noemde het *Mégedh Sjamajim* (de bekoorlijkheden des hemels). In het vijfde hoofdstuk heb ik alle kunstgrepen van de tovenaars en hun gereedschap en trucs uiteengezet, zodat degenen, die mijn boek leest, niet meer verwonderd erover zal zijn, daar de zaken en hun oorzaken hem duidelijk zullen zijn. Voorts heb ik daarin gesproken over de leer van de kabbala, haar uitgangspunten en grondslagen en tot hoever de macht van degenen, die zich met haar bezig houden gaat en hoe groot haar macht is bij de speculatie omtrent het Goddelijke; over duivels, wichelarij en droomuitlegging en de kunst van hand- en gelaatlezen; ik noemde het *Ta'aloemoth Chogma* (de verborgenheden van de wijsheid). In het zesde hoofdstuk heb ik gesproken over de astrologie en wat ik daarin voor belangrijks gevonden heb; ik noemde het *Othoth ha-Sjamajim* (de tekenen des hemels). In het zevende hoofdstuk heb ik gesproken over verschillende moeilijke vraagstukken en daarin heb ik een nieuwe Algebra onderwezen; ik noemde het *Léchem Abieriem* (de spijs der machtigen). In het achtste hoofdstuk heb ik gesproken over de Alchemie en de geheimen van de Physica; ik noemde het *Megalé 'Amoekoth* (onthuller van de diepten). In het negende hoofdstuk heb ik het boek *Aphorismus* van Hippocrates geciteerd, dat ik uit het Grieks in het Hebreuws vertaald heb; ik noemde het *Mekor Bina* (de bron der wijsheid). In het tiende hoofdstuk heb ik de bewijzen van Aristoteles voor de „quinta essentia” één voor één weerlegd, al wat er staat in het boek *De coelo*; ik noemde het *'Ésem ha-Sjamajim* (de substantie des hemels). In het elfde hoofdstuk heb ik alle hypothesen van de astronomen omtrent de sferen op de weegschaal gelegd en heb ik de nadelen, die uit elk van de opvattingen voortvloeien, uiteengezet en anderzijds het nut; voorts de noodzakelijkheid, welke Copernicus gedwongen heeft, te stellen, dat de aarde beweegt; ik noemde het *'Amoedhé*

Sjamajim (de zuilen van de hemel). In het twaalfde hoofdstuk heb ik een aantal theologische onderwerpen betreffende de hoofdzaken van het geloof verklaard onder de naam *Gan Na'ael* (gesloten tuin). In het dertiende hoofdstuk heb ik een aantal zaken verklaard, die den hoorder vreemd klinken, zg. paradoxen; ik noemde het *Ma'jan Chathoem* (verzegelde bron). Wegens de talrijke beslommeringen kon ik ze nog niet in vaste vorm rangschikken, want zij zijn bij mij nog als ongevormde stof en ik kan ze nog niet zenden, totdat ik gedurende de lange avonden van de komende winter wat meer tijd heb.”

Daar dit schrijven van Delmedigo, zoals wij gezien hebben, uit het voorjaar van 1621 dateert, de eerste brief van Zérach een jaar vroeger gedagtekend was, weten wij dus vrij nauwkeurig, wanneer *Ma'jan Ganniem* in hoofdzaak gereed kwam. Na 1621 zijn in de hoofdinhoud van het werk geen wijzigingen van betekenis aangebracht, daar de inhoudsopgave, bij het drukken in 1629 vervaardigd¹⁾, in grote trekken overeenkomt met de zoëven vermelde.

In een ander schrijven van Delmedigo uit zijn Poolse tijd spreekt hij eveneens over zijn antwoorden aan Zérach²⁾: „Wat mijn ziel betreft, ben ik in onzekerheid, want alleen dit weet ik en geloof ik vast, dat zij onsterfelijk is, en geen bewijs noch argument daartegen acht ik van waarde. Doch ik ben in twijfel, welke van de opvattingen ik moet volgen van degenen, die aan de onsterfelijkheid vasthouden, opdat zij mij bevrediging schenke en ik haar kan verdedigen tegen de tegenstanders (want dit is de taak van den verstandige en godvrezende, niet, dat hij iets gelooft, waarvan hij het wezen niet begrijpt, zodat hij, wanneer men daartegen vragen stelt, sprakeloos en beschaamd staat). In mijn antwoorden aan den geleerde Zérach heb ik de mening van de kabbalisten gevolgd en de bewijzen, die daartegen zijn, ontzenuwd, ofschoon ik in mijn jeugd zeer gehecht was aan de mening van Maimonides; want ik kon niet begrijpen, hoe zij [de ziel], indien zij een zelfstandige vorm is,

¹⁾ Zie bijlage IV.

²⁾ *Eliem*, p. 62. Dit citaat is ook overigens van belang.

kon scheiden [van het lichaam]. In mijn jeugdige onbezonnenheid zei ik, dat de „'am ha-ares" ¹⁾ geen deel aan de toekomstige wereld heeft, daar hij niet gesubstantiveerd is door de vergeestelijking. Slechte en ijverzuchtige mannen hebben deswege praatjes in de wereld gebracht, om zich op mij te wreken, als zou ik de onsterfelijkheid van de ziel loochenen." Delmedigo wijst er dan op, dat hijzelf zowel als vele van zijn voorouders de wijsbegeerte bestudeerd hebben, doch niettemin steeds wetsgetrouwe Joden zijn gebleven en gaat dan voort: „Deze slechte, dwaze mensen hadden moeten bedenken, dat de wil niet kan heersen over de krachten van de ziel met een absolute, despotieke macht ²⁾, maar alleen met politieke macht ³⁾, d.w.z., ofschoon zij luisteren naar de wil van den mens, toch hebben zij de vrijheid om zich ertegen te verzetten, zoals Aristoteles in de *Ethica* schrijft; soms kunnen er voorstellingen in de ziel zijn, zo sterk, dat de wil niet bij machte is, ze er uit te verdrijven. In de staatkundige filosofie is reeds komen vast te staan, dat er geen zaak is, die men begeert, indien die niet te voren doordacht is, want het verstand heerst over de wil en geeft de prikkel voor de wil. Hoe is het dan mogelijk, dat men zou willen, wat men niet begrijpt of in strijd met hetgeen men begrijpt? De wil is niet datgene, wat men voorgewend spreekt, doch wat men in het hart wil. Hoe kan men dan afkeuren, wanneer iemand niet wil geloven, wat strijdig is met dat wat hij zich in zijn geest voorstelt of dat waarvan verstandelijke redenering de onmogelijkheid heeft aangetoond? Dit is een kwade ziekte; het Opperwezen zal hem daarvoor niet straffen; daar onrecht verre van Hem is. Ook de civiele wetten letten alleen op dengene, die zijn opinies aan de massa bekend maakt en het publiek doet dwalen, doch niet op dat wat men denkt. . ."

Dit schrijven is niet gedateerd, doch het moet later geschreven zijn dan 23 Siewan 5384, de datum, waarop de vrager zijn

¹⁾ onontwikkelde gelovige.

²⁾ zoals een heer over zijn slaven.

³⁾ zoals een koning over zijn onderdanen.

brief aan Delmedigo richtte, die toen nog in Wilna verbleef. Tussen 1624 en 1626 heeft Delmedigo nog korte tijd vertoefd te Hamburg, vanwaar hij wegens een daar uitgebroken epidemie naar Glückstadt trok; vandaar ging hij naar Amsterdam.

III. DELMEDIGO'S VERBLIJF TE AMSTERDAM; HET DRUKKEN VAN *ELIEM* EN *MA'JAN GANNIEM*.

Op 5 Tammoez 5386 (29 Juni 1626) waren de bestuurders van Beth Jisraël, één van de drie toen bestaande Portugees-Israëlietische gemeenten te Amsterdam, in vergadering bijeen gekomen; daarbij was „Haham Ruby Josef del Medico" ontboden. Men deelde hem mede, dat het de wens van de gemeente was, dat hij in deze stad zou blijven, aan de daartoe geschikte jongelui onderwijs zou geven, voorts zou prediken en het ambt van rabbijn van deze gemeente bekleden. Daar echter de gemeentekas niet bij machte was, om meerdere uitgaven te dragen, hadden enige leden van de gemeente, die kinderen hadden en andere, die gaarne zijn predikaties zouden willen horen of de studie van de wet wensten te bevorderen, toezeggingen gedaan tot een gezamenlijk bedrag van f 500 per jaar. Delmedigo verklaarde zich bereid het ambt te aanvaarden. Aldus een aantekening in het archief van de Portugese gemeente te Amsterdam ¹⁾.

Het is merkwaardig, dat, hoewel het bekend was, dat Delmedigo te Amsterdam vertoefd heeft, waar de plaatsnijder Willem Jacobszoon (Delff) naar een schilderij van Willem Corneliszoon Duyster in 1628 een portret van hem vervaardigde, tot nu toe nooit de aandacht van de geschiedschrijvers der Portugese Joden te Amsterdam gevallen is op de andere aanwijzingen ervoor, dat Delmedigo te Amsterdam enige jaren het ambt van rabbijn bekleed heeft ²⁾. Op verschillende plaatsen in de bundel

¹⁾ Zie bijlage I.

²⁾ Door J. S. da Silva Rosa (*Geschiedenis der Portug. Joden te Amsterdam*, Amsterdam, 1925) wordt hij in het geheel niet genoemd. Grätz (t.a.p.,

van zijn geschriften, die te Bazel in het jaar 5389 (1628-9) ter perse ging onder de naam *Ta'aloemoth chogma*, wordt de schrijver als rabbijn te Amsterdam genoemd, zo op het titelblad van *Bechienath ha-Dath*²⁾ en in de inleiding van *Masref la-chogma*³⁾, waar de corrector verhaalt, dat God hem geleid heeft naar het huis van Joseph, die geestelijk voedsel verschaft aan de Sefardische Joden te Amsterdam en Hamburg en die een zeer drukke werkkring heeft in de leerschool en omdat hij bijna elke week moet prediken⁴⁾.

Van bijzonder belang is het slot van een brief van Delmedigo aan den drukker van deze bundel, Samuel zoon van Juda Leib Sjatz, Asjkenazie, afgedrukt in de inleiding van *Nobheloth Chogma*; het luidt in vertaling aldus: „Ik kan u een blijde tijding melden, dat namelijk de geleerde Menasseh ben Joseph [Ben Israel] die, zoals gij weet, rabbijn is van de Sefardische Joden in de gemeente Newé Sjalom, alhier te Amsterdam, mijn boezemvriend is en dat hij mij overreed heeft, de vragen van den geleerde Zérach met mijn antwoorden erop uit te geven. Reeds heeft hij enige bladzijden ervan gedrukt op mooi papier en met prachtige lettertypen. Moge God hem een lang leven schenken, want alleen hem ken ik als een man van vertrouwen in dit land, oud in wijsheid, ofschoon jong in jaren; hij is een sieraad van de geleerdenwereld en een roem van ons volk in de ogen van de niet-Joden. Ook schrijft hij geleerde werken, waarvan de weerga niet te vinden is waar ter wereld ook. Hij wordt door Christen-theologen dagelijks geraadpleegd. . . Het werk, dat hier gedrukt wordt, heet *Eliem*; daarop zal volgen *Ma'jan Ganniem*¹⁾.”

p. 144, n. 2) wijst er wel op, dat D. „eine gewisse rabbinische Funktion . . . in der Gegend von Amsterdam” uitgeoefend heeft.

²⁾ יושב כעת בעיר אמשטרדם בשבת תחכמוני

³⁾ אנכי בדרך הנחני ה' ביתה יוסף הוא המשביר בר לספרדים שבק"ק אמשטרדם והמבורגו החרדים אל דבר ה' . . . ואני ידעתי שעסקי הרב רבים בישיבה ובירשות שכמעט צריך לדרוש בכל שבת . . .

⁴⁾ Voorts vermeldt zijn grafschrift hem als rabbijn te Hamburg en Amsterdam (*Eliem*, uitgave Odessa, inleiding).

¹⁾ והגני מבשר לכבו' בשורה טובה שהחכם השלם הכולל הנעלה האלוף כמה"ר מנשה בן יוסף אשר ידעת שהוא המורה דרך ישר לפני הספרדים שבקק' נזה שלום פה אמשטרדם הוא

Zoals uit dit schrijven, dat vermoedelijk uit het begin van 1629 dateert, valt af te leiden, lag het oorspronkelijk in de bedoeling van den schrijver en van Menasseh Ben Israel, de antwoorden op alle in *Eliem* gestelde vragen te publiceren. Dit blijkt ook uit de titelbladen; zij vermelden beide, dat de druk in Elloel 5388 (1628) begonnen is.

Delmedigo had zich evenwel te vroeg verheugd. Het was ook den „deputados”¹⁾ van de drie gemeenten ter ore gekomen, dat Menasseh Ben Israel in zijn woning een Hebreuws werk van Joseph Delmedigo (die, zoals uit het daarop betrekking hebbende besluit²⁾ blijkt, toen nog in Amsterdam verbleef) liet drukken. Menasseh werd in hun vergadering van 13 Mei 1629 ontboden en na enige discussie besloot men, dat het tot nu toe gedrukte woordelijk door Robie³⁾ Joseph Salom, voorlezer van de gemeente Beth Ja'akobh, zou worden vertaald, in het bijzijn van Robie Menasseh Ben Israel, die eventuele moeilijkheden in de vertaling zou ophelderen. Daarbij zouden aanwezig zijn de heer Chagam³⁾ Abraham Cohen de Herrera met drie vooraanstaande personen, één uit elke gemeente, gekozen door haar bestuur. Deze personen zouden vervolgens rapport uitbrengen en gezamenlijk zou men dan een besluit nemen. De druk mocht voorlopig niet worden voortgezet.

Naar het schijnt, was Menasseh Ben Israel met deze wijze van behandeling niet erg ingenomen en wendde hij zich daarom tot de rabbijnen van Venetië, teneinde van hen een approbatie

אהובי כנפשי והוא הפצירני ופתני להוציא לאורה השאלות של החכם הכולל כמה"ר זרח עם תשובתי עליהן וכבר הדפס מהן אי זה דפים בנייר יפה ובאותיות מסוארות יאריך ה' ימיו כי אותו לבדו ידעתי איש אמונים בארץ הזאת אב בחכמה ורך בשנים והוא פאר החכמים: וצפירת תפארת עמינו בעיני העמים: וגם הוא מחבר חיבורים מחוכמים: לא נראו כמותם בארצות ובאיים: ואותו יום יום ידרשון חכמיהם האלהיים: לשמוע חכמתו . . . והס' שנדפס פה נקרא ס' אלים: ואחריו יבא ס' מעיין גנים . . .

1) De taak van deze afgevaardigden was vooral het beheer van de „Imposta”, een soort in- en uitvoerrechten, waarvan de opbrengst besteed werd voor de armen van de drie gemeenten. Zij behartigden echter voorts alle algemene belangen van de „Portugese natie” te Amsterdam. Cf. mijn bijdrage in: *Geschiedenis der Joden in Nederland*, I, p. 244 en vlgg.

2) Zie bijlage II.

3) Robie en chagam heeft hier de betekenis van Joods geleerde.

behalve het reeds genoemde portret van Delmedigo¹⁾:

titelblad van *Eliem*, vermeldend als begindatum van het drukken Elloel 5388;

Latijnse inhoudsopgave;

de approbaties van de Venetiaanse rabbijnen;

de drie brieven van Zérach, p. 1—27;

de brief van Mozes Metz aan Zérach, p. 27—51;

een brief van een oud-leerling aan Delmedigo, p. 51 en 52;

antwoord van Delmedigo aan den vorige (?), p. 53—64;

gedeelte van een correspondentie tussen twee rabbijnen over het wonderkind te Gröditz, p. 65;

een citaat over driehoeksmeting van Izak Israëlie, p. 66—73;

een brief van Delmedigo aan een onbekende, p. 73—83;

een mededeling, dat de druk van *Eliem* voltooid werd op 8 Elloel 5389 (27 Augustus 1629), p. 83;

titelblad van *Ma'jan Ganniem*, vermeldend als begindatum van het drukken Elloel 5388;

voorbericht van den drukker Menasseh ben Joseph Ben Israel;

inleiding van Delmedigo, aanvangende met het woord „Achoez”, p. 1—7;

antwoord op de eerste vraag van Zérach, p. 7—72;

antwoord op de tweede vraag van Zérach, p. 72—140;

antwoord op de derde vraag van Zérach, p. 141—191;

verklaring van de 70 paradoxen van Zérach, opnieuw gepagineerd, p. 1—80.

Op te merken valt, dat van de inleiding „Achoez”, die door Geiger naar een handschrift volledig is gepubliceerd, een groot gedeelte, waar Delmedigo zich zeer scherp afkeurend over de kabbala uitlaat, is weggelaten; het is evenwel twijfelachtig, of dit ook het gevolg is van de uitgeoefende censuur. Minder twijfel kan er bestaan omtrent de ontbrekende antwoorden op negen vragen van Zérach, waaronder die over de waarde van de kabbala en omtrent de theologische onderwerpen. Daaruit is wel

---

²⁾ Cf. J. S. da Silva Rosa, *Catalogus . . . Tentoonstelling . . . Menasseh Ben Israel*, A'dam, 1927, no. 6 (lees ald. i.p.v. Elia: *Jozef Salomo del Medigo*).

geen andere conclusie te trekken, dan dat Menasseh geen toestemming kon verkrijgen tot het drukken.

Vanzelfsprekend was de verkoopwaarde van het werk in deze onvolledige vorm veel geringer geworden. Teneinde het ontbreken van negen hoofdstukken minder opvallend te maken, werden in de Latijnse inhoudsopgave, die bij het werk gevoegd is, de eerste 3 hoofdstukken van *Ma'jan Ganniem* als eerste deel en het dertiende hoofdstuk (de 70 paradoxen) als een afzonderlijk werk aangekondigd¹⁾. Het reeds in 1628 gedrukte titelblad vermeldt evenwel niets van een dergelijke verdeling.

Na Mei 1629 vinden wij van Delmedigo geen spoor meer te Amsterdam. Vermoedelijk vond hij het na de opschudding, die de druk van *Eliem* verwekt had, raadzamer, te vertrekken.

IV. INVLOED VAN DELMEDIGO OP MENASSEH BEN ISRAEL.

Sympathiseerde Menasseh Ben Israel met de denkbeelden van Delmedigo? Hiervoor zou allereerst het feit kunnen spreken, dat hij, de rabbijn van Newé Sjalom, een werk liet drukken en de druk wilde voortzetten, ofschoon het de goedkeuring van de andere rabbijnen niet kon wegdragen. Een ander bewijs zou men kunnen aanvoeren uit het reeds eerder vermelde getuigenis van Delmedigo zelf, die Menasseh zijn boezemvriend en „den enigen man van vertrouwen in dit land” noemt.

Van belang is voorts, dat Zérach bar Natan, die de vragen tot Delmedigo gericht had, ook zelf in correspondentie met Menasseh Ben Israel gestaan heeft. (Verkeer tussen orthodoxe rabbijnen en Karäieten kwam zelden voor.) Zérach had er kennis van genomen, dat Menasseh Ben Israel de drukker was van *Eliem*, voorts, dat Delmedigo met zeer veel lof over hem sprak in *Ta'aloemoth Chogma* en tenslotte had hij ook gehoord van een werk van Menasseh in de Latijnse taal (welke hij evenwel niet verstond), waarin deze op kunstige wijze de tekst

¹⁾ Zie bijlage IV.

אמת מארץ תצמח (Ps. 85 : 12) als drukkersmerk had gebruikt. Daar een dergelijke „drievoudige draad niet zo spoedig verbroken wordt”, gebruikt Zérach dit alles als introductie, teneinde Menasseh te bewegen tot het drukken van enige werken van Karäietische schrijvers¹⁾. Menasseh heeft ook werkelijk in 5403 (1643) één van de genoemde werken voor Zérach gedrukt. Er zijn slechts twee exemplaren van bekend, beide in de bibliotheek van het Portugees-Israëlietisch Seminarium te Amsterdam. In één van de exemplaren heeft Menasseh de naam van Zérach op het titelblad weggelaten en daarvoor een andere, waarschijnlijk gefingeerde, gezet²⁾.

Het door Zérach aangeduide werk van Menasseh Ben Israel kan zijn: *De creatione problemata XXX* of *De resurrectione mortuorum*, Amsterdam, 1635, resp. 1636. In het eerstgenoemde werk komen enkele passages voor, die uit de mond van een orthodoxen rabbijn wel vreemd klinken; zo het opschrift van één van de hoofdstukken (p. 24): „An Moses historiam creationis mundi, ex ingenio suo confinxerit, an vero eius cognitionem habuerit, vel per traditionem, vel per revelationem.” Het hoofdstuk zelf vangt aan: „Ingenium hominis eo magis propendet, ut credat mundum ab aeterno fuisse, quam habuisse aliquando principium. Itaq; fieri non potuit, ut Moses ex ingenio suo confinxerit mundi creationem. . .”

Dat ook de bestuurderen van de Joodse gemeenten niet ten volle vertrouwen hadden in de rechtzinnigheid van Menasseh, zou kunnen blijken uit de omstandigheid, dat verscheidene van zijn werken eerst mochten verschijnen, nadat hij zich censuur vanwege de gemeenten had moeten laten welgevalen. Ja, zelfs was de publicatie van één van zijn werken aanleiding tot het instellen van de betreffende bepalingen. Korte tijd voor het verschijnen van het eerste deel van zijn *Conciliador* besloten de afgevaardigden van de drie gemeenten, dat niemand, *van welke rang ook*, voortaan enig boek mocht laten drukken in

¹⁾ Jacob Mann, *Texts and studies in Jewish history and literature*, Vol. II, Karaitica, Philadelphia, 1935, p. 1225.

²⁾ J. S. da Silva Rosa, l.a.w., p. 15 en 16.

welke taal ook, tenzij hij het tevoren door een vanwege de drie gemeenten aangewezen persoon had laten onderzoeken, ten einde na te gaan, of het niets bevatte, dat strijdig was met de Heilige Wet of met de goede zeden. Hoogstwaarschijnlijk stond dit besluit, dat 5 Iejar 5392 (1632) genomen werd, in verband met het verschijnen van het genoemde werk van Menasseh, waarvoor Abraham Cohen de Herrera op 20 Elloel van dat jaar een approbatie schreef.

De titels van verscheidene van zijn werken bewijzen, dat de problemen van Delmedigo ook hem bezig hielden (*Conciliator sive de convenientia locorum S. Scripturae, quae pugnare inter se videntur, De Creatione Problemata XXX, De Resurrectione mortuorum, Nisjmath Chajjiem.*)

In laatstgenoemd werk ¹⁾ citeert Menasseh Delmedigo's *Masre^s la-Chogma*, waar deze de opvatting van Johannes den grammaticus ²⁾ noemt, die aanneemt, dat de ziel, nadat zij het lichaam van den mens verlaten heeft, een stoffelijk substraat van fijne samenstelling behoudt, daar anders een bestraffing in de hel niet mogelijk zou zijn.

Opvallend is het nog, dat zowel Delmedigo als Menasseh Ben Israel assimilatorische neigingen vertonen (omgang met niet-Joodse geleerden, gebruik van de Latijnse taal ³⁾); ook, dat beiden soms hun betoog verzwakken, door erop te wijzen, dat zij geen filosofische bewijzen willen brengen en derhalve een dubbele waarheid schijnen aan te nemen. Zo zegt Menasseh op het einde van *Nisjmath Chajjiem*: „Ik weet wel, dat er in dit werk punten voorkomen, die niet in de smaak zullen vallen bij de filosofen, maar ik heb u reeds gezegd, dat ik de leer van de kabbala niet ontrouw wil worden.”

Al kunnen de hier gegeven bewijzen niet aantonen, dat Menasseh in alle opzichten een trouwe volgeling van Delmedigo

¹⁾ p. 36b.

²⁾ d.i. Johannes Philoponus, cf. S. Munk, t.a.p., I, p. 341, note 1.

³⁾ Ook Mozes Metz had een bijzondere voorliefde voor die taal, zie pag. 112. Volgens de traditie zou Spinoza door de studie van het Latijn afvallig geworden zijn.

was — hij stond met vele andere geleerden in contact ¹⁾ — toch kunnen zij als een aanduiding gelden voor de grote indruk, die het driejarig verblijf van Delmedigo te Amsterdam op den nog jeugdigen rabbijn maakte.

V. INVLOED VAN DELMEDIGO OP SPINOZA.

Wij hebben in de inleiding reeds vermeld, dat voor invloed van Delmedigo op Spinoza reeds dadelijk pleit, dat het werk *Abscondita Sapientiae* van Joseph Delmedigo zich onder de werken van zijn bibliotheek bevond. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat ook *Eliem* deel uitmaakte van Spinoza's boekenschat en dat dit het werk is, dat in de inventaris onmiddellijk volgt op *Abscondita Sapientiae* en dat aangeduid wordt als „Een rabbijnsch mathematisch boek”. Wij moeten daarbij bedenken, dat deze inventaris opgemaakt werd door iemand, die van het Hebreeuws blijkbaar niet veel verstond en dat de eerste druk van *Eliem* veel mathematische figuren bevat. Van de zelfstandige werken van Menasseh Ben Israel vinden wij in de inventaris alleen zijn *Esperança de Israel* (Amsterdam, 1650), waarin een opdracht voorkomt aan het college van bestuurders van de Portugese gemeente, waartoe in dat jaar Spinoza's vader behoorde. Dit is dan ook wel de reden, waarom het in Spinoza's bezit voorkwam.

Persoonlijke omgang van Delmedigo en Spinoza achten wij uiterst onwaarschijnlijk, ofschoon niet geheel onmogelijk, daar Delmedigo eerst een jaar voor de verbanning van Spinoza in 1656 is overleden. Dat Menasseh Ben Israel persoonlijk invloed gehad heeft op Spinoza, is evenmin aan te tonen; mogelijk is het natuurlijk zeer wel. Gelijk bekend, behoorde hij niet tot de rabbijnen, die deel uitmaakten van het rabbinaat ten tijde van de verbanning van Spinoza, daar hij ongeveer een jaar tevoren naar Engeland was vertrokken. Opvallend is het althans, dat

¹⁾ Dr. Cecil Roth, *A life of Menasseh ben Israel*, Philadelphia, 1934.

Heinrich Oldenburg, die in 1657 in contact stond met Menasseh Ben Israel¹⁾, in 1661 Spinoza, die toen nog niets gepubliceerd had, in Rijnsburg opzocht, maar ook hieruit valt niet veel met zekerheid te concluderen.

Vermeldenswaard is nog, dat Menasseh in Maart 1655 in de Amsterdamse Portugese synagoge een predikatie hield, waarin hij het afkeurde, dat nieuwe bestuurders van de gemeente door hun voorgangers benoemd werden. In een vergadering van de „Parnasieem” ontboden, werd hem aangezegd, dat hij voortaan niets mocht prediken, dat in strijd was met de reglementen van de natie. Dit incident is van belang, omdat Menasseh's hier zo sterk afgekeurde denkbeelden omtrent een regentenregering geheel overeenkomen met die van Spinoza in zijn *Staatkundig Vertoog*.

Van meer belang achten wij het evenwel, dat, zoals reeds lang vaststaat, bij Spinoza zoveel invloed van de leer van Averroës op te merken valt²⁾. Door aan te nemen, dat Spinoza in zijn Joodse tijd sterk beïnvloed was door Delmedigo, vinden wij hiervoor een eenvoudige verklaring. Immers, boven hebben wij reeds aangetoond, dat Delmedigo zelf, als leerling van Cremonini, tot de laatste vertegenwoordigers van de Averroïstische school moet gerekend worden.

Als uitgangspunt nemend, dat eventuele sporen van invloed van Delmedigo het duidelijkst moeten zijn in Spinoza's oudste geschrift, de *Korte Verhandeling*, zette ik het onderzoek in die richting voort. Nu valt het den lezer op, dat het abrupte begin van dit geschrift („Belangende dan het eerste . . .”) wijst op een

¹⁾ Dr. Cecil Roth, *Anglo-Jewish letters (1158-1917)*, London, 1938, p. 49.

²⁾ Dr. M. Joël, *Spinoza's theologisch-politischer Traktat.*, Breslau, 1870, Vorwort, p. VI; cf. Dr. Tj. de Boer, t.a.p., p. 215: „Volgens Spinoza [in zijn Godgeleerd-Staatkundig Vertoog] ligt het doel van de wijsbegeerte in zuiver bespiegelende waarheid, het doel van de godsdienstige openbaring daarentegen in praktische vroomheid of gehoorzaamheid, d.i. in de orde van de samenleving en het geluk van de menigte. Niemand onder de moslimsche denkers is zoo dicht bij deze opvatting van Spinoza gekomen als ibn Rosjd.”

voorafgaande opsomming van te behandelen onderwerpen¹⁾; ook op verscheiden andere plaatsen van het eerste deel krijgt men de indruk, dat een vooraf gestelde vraag bekend verondersteld wordt, zoals bijv. in de aanvang van het vierde hoofdstuk. Het was tot nu toe evenwel nog geen onderzoeker gelukt, de vragen te vinden, waarop Spinoza schijnt te zinspelen.

Een andere moeilijkheid bij de exegese van dit eerste deel was de volgorde der onderwerpen, die velen verklaarders onbegrijpelijk voorkwam en niet in overeenstemming met de heldere gedachtengang, die men Spinoza toeschreef. Sommigen kwamen ertoe, tekst-verbeteringen voor te stellen, anderen meenden, dat ondeskundige leerlingen van Spinoza de hoofdstukken van zijn dictaat verkeerd gerangschikt zouden hebben²⁾.

Het resultaat van mijn onderzoek loste tegelijk deze moeilijkheden op. Ik vond namelijk een onmiskenbaar nauwe relatie tussen de in zeven paragrafen verdeelde twaalfde vraag van Zérach bar Natan aan Delmedigo in *Eliem* en de eerste hoofdstukken van Spinoza's *Korte Verhandeling* en wel ten aanzien van de behandelde onderwerpen, hun volgorde en de indeling van de hoofdstukken.

Ook in andere gedeelten van de *Korte Verhandeling* is Spinoza, zoals reeds lang bekend is, niet oorspronkelijk. Invloed van Descartes blijkt op vele plaatsen. „In der Lehre von den Affecten schliesst sich Spinoza, was die Ordnung der Aufzählung der einzelnen Affecte betrifft, fast sklavisch an Cartesius' Buch *De passionibus animae an.*”³⁾ Ook in de opsomming van oorzaken in het derde hoofdstuk van het eerste deel is Spinoza, zoals bekend, niet oorspronkelijk: zij is overgenomen van Burgerdijck's *Institutionum Logicarum Libri Duo*.

¹⁾ Cf. A. Wolf, *Spinoza's Short Treatise*, London, 1910, p. 166.

²⁾ Stan. Dunin Borkowski in *Chronicon Spinozanum*, III, 's Gravenhage, 1923, p. 108.

³⁾ Dr. Christoph Sigwart, *Spinoza's neuentdeckter Tractat von Gott, dem Menschen und dessen Glückseligkeit*, Gotha, 1866, p. 96. Hij toont aldaar in een noot aan, dat de cap. II, 3-14 van de *Korte Verhandeling* aan sluiten bij *De passionibus* II, 69-148 en III, 149-207.

Wij hebben hieronder de betreffende passages van *Eliem*¹⁾ en de *Korte Verhandeling*²⁾ naast elkaar geplaatst. Weliswaar zijn er enkele afwijkingen, doch die zijn haast alle eenvoudig te verklaren. Dat Cap. 5 van de *Korte Verhandeling* oorspronkelijk het slot van Cap. 3 was, zou een verklaring kunnen vormen van de onregelmatige schrijfwijze van dit laatste hoofdstuk in het oudste nog bekende handschrift³⁾. Door de inschuiving van een nieuw hoofdstuk 5 moest het oorspronkelijk vijfde hoofdstuk gecombineerd worden met het zesde. In het zevende hoofdstuk is de relatie niet zo duidelijk; een andere passage uit *Eliem* schijnt hier mede ten grondslag te liggen. Men moet daarbij in het oog houden, dat de tekst, zoals die voor ons ligt, waarschijnlijk niet de oorspronkelijke versie is, doch wellicht later — onder invloed van Descartes — omgewerkt is.

Wij willen er voorts nog op wijzen, dat de opvatting, door Spinoza in Cap. 15 en 16 van het tweede deel van de *Korte Verhandeling* verkondigd, dat „wie denkt zuiver passief is”, overeenkomst met die van Zérach in de zevende paragraaf⁴⁾. Dit is vooral van belang, omdat men tot nu toe vergeefs gezocht had naar de bron, waaraan Spinoza haar ontleend kon hebben en omdat hij in de *Ethica* een tegengestelde mening is toegegaan. Deze overeenkomst ten aanzien van één van de meest karakteristieke punten van de *Korte Verhandeling* is opnieuw een bewijs ervoor, dat wij thans het goede spoor gevonden hebben voor Spinoza's ontwikkeling.

Eliem, p. 18:

Twaalfde vraag, verdeeld in zeven paragrafen.

Ik zou gaarne kennis opdoen van de theologie, deze hoog verheven wetenschap, hoewel zij voor mij zeer moeilijk bereikbaar

1) vertaald uit het Hebreeuws; de cijfers tussen ( ) verwijzen naar de bladzijden van de editio princeps, Amsterdam, 1629. *Spatiëring van ons*.

2) Wij volgen de tekst van „*Spinoza Opera*, herausgegeben von Carl Gebhardt”, waarnaar de cijfers tussen ( ) verwijzen. *Spatiëring van ons*.

3) *Spinoza Opera*, I, p. 464.

4) Men vergelijkte Delmedigo's uitlating, pag. 122.

is. Ik heb mij er gans op toegelegd, doch ben nog niet erin geslaagd, erin door te dringen, daar mijn bevattingsvermogen te kort schiet en de stof zo diepzinnig is. Gij denkt wellicht, dat ik geen moeite ervoor gedaan heb, doch ik bezweer u, dat ik van mijn jeugd af met aandacht de lessen van mijn leraren gevolgd heb. Ware het niet, dat ik nog eens geloof, Gods goedheid te kunnen aanschouwen, dan zou ik het tijdverspilling achten, mij hiermee verder bezig te houden. Ik houd mij verre van de weg van de leugen en wil niet luisteren naar de kwade stem, die tot mijn gedachten zegt, met omverwerpen van het oude door te dringen tot de kennis van God. Het is verre van mij, mij met dergelijke verheven onderwerpen bezig te houden, zonder mij er rekenschap van te geven, waartoe mijn woorden leiden en ik zal niet gaarne, terwijl ik zelf nog ronddwaal, voor anderen in het leger der Hebreëuwen als profeet optreden.

Ik wil u dan spreken over een theologisch onderwerp, een fluistergesprek tussen u en mij, verborgen woorden over het geheim van de wereld¹⁾. Ik zal mij dan ook wel in acht nemen, opdat ik niet met mijn tong zondige en mijn bedoeling slechts aanduiden, opdat de verstandige uit mijn gedachten lering putte.

Korte Verhandeling:

I. Ik wil u vragen, mij kennis te verschaffen, mijnheer, omtrent het bestaan van God, daar dit onder de leerstellingen van alle religies de basis van alle geloof is. Ik verlang zo gaarne daarvoor een overtuigend bewijs, daar mijn vijanden mij de ganse dag bespotten, zeggende: Waar is uw God? Want gij weet beter dan iemand, dat het bewijs, dat men ontleent aan de beweging van de sfeer, waarop het ganse gebouw van de

Cap. I (15): Belangende dan het eerste: namentlyk of er een God is? dat zeggen wy te kunnen bewezen worden voor eerst (*a priori* of) van vooren aldus:...

1) Zinspeling op *Talmoedh Bablie*, Chaghigha, 13a.

philosophie steunt, niet doorslaand is, gelijk Aristoteles meende, want misschien beweegt zij van nature¹⁾ en niet accidenteel (zoals de vier elementen recht naar hun oorspronkelijke plaats terugkeren), met dien verstande evenwel, dat, zoals het in hun natuur ligt, tot rust te komen, zo in haar natuur, te bewegen, zoals de geleerde Chasdai terecht in het werk *Het licht Gods*²⁾ opmerkt en veel anderen van aanzien met hem. En naar uw leerling, de geleerde R. Mosjé³⁾, mij mededeelde, hebt gij de bewijzen van Aristoteles voor zijn verzinsel, de „quinta essentia”, weerlegd en gelijk aardewerk verbrijzeld in uw werk *Basemath* en vooral volgens degenen, die het bestaan van de hemel geheel loochenen, is het bewijs, dat men ontleent aan de beweging, zwak en geheel van onwaarde. Alle andere bewijzen, die geschreven staan in de boeken van Joodse, Arabische en Christelijke theologen⁴⁾ hebben alleen rhetorische betekenis en zijn niet dwingend, doch maken alleen de zaak plausibel en aannemelijk, zij zijn mager en ledig en alleen voor de grote massa voldoende. Ook ibn Rosjd bediende zich steeds slechts van de beweging [van de sfeer] als bewijs voor de Ontzagwekkende [Eerste] Oorzaak, als ik mij goed herinner. Wat er verder omtrent dit punt gezegd wordt, is slechts de taal van predikanten (19) die in de volksverzamelingen spreken en de domme zielen in verbazing brengen. Wanneer wij deze allerkostbaarste wens bevredigd mogen zien, willen wij vervolgens nagaan

Korte Verhandeling:

II. en doordringen onder de troon der Heerlijkheid om na te gaan of Hij één is, teneinde de hoon van de overmoedigen

Cap. II (19): Nadat wy nu als boven bewezen hebben dat God is, zoo zal het nu tyd zyn te toonen wat hy is, namelyk

¹⁾ Zie pag. 114, aanm. 1.

²⁾ Chasdai Crescas in אור ה', Ma'amar I, Kelal 2, Perek 15. Cf. *Moré Neboechiem* II, 1.

³⁾ Mozes Metz.

⁴⁾ Voor deze waardering van de „theologen” en hun bewijzen, die wederom typisch voor de aanhangers van ibn Rosjd is, vergelijkte men Tj. de Boer, t.a.p., p. 208.

uit de weg te ruimen, die zeggen, dat het bestuur van de wereld is zoals het bestuur van een rijk, dat de band sterk en de orde eeuwig is en onveranderlijk, dat de leidende krachten alle één doel nagen en de delen van het rijk door elkaar in stand gehouden worden en in elkaars behoeften voorzien, zonder dat er tussen hen disharmonie bestaat. Na deze zondige opvatting bestreden te hebben

III. zullen wij onderzoeken, hoe Hij de wereld bestuurt, Zijn voorzienigheid, Zijn kennisnemen van de bijzonderheden van de werelden, de graden van de profetie, de „Oeriem en Toemien” op voor het verstand bevattelijke wijze, enerzijds elke beperking van Zijn alwetendheid vermijgend, zonder anderzijds de vrije wil [des mensen] aan banden te leggen, de verdrukten vrij heen zendend, opdat ieder kan doen, wat goed is in zijn ogen.

IV. Is er wel één engel, die met een overtuigend bewijs

hy is zeggen wy een wezen van de welke alles, ofte oneyndelyke eigenschappen gezeyd worden, van welke eigenschappen een yder des zelfs in syn geslagte oneyndelyk volmaakt is... (23) De reeden dan om de welke wy gezeyd hebben, dat alle deze eigenschappen die in de Natuur zyn maar een eenig wezen is, en geenzins verscheide, want wy die de eene zonder de ander, en d' ander zonder de ander klaar en onderscheiden konnen verstaan, die zyn deze...

Cap. III (35): Wy zullen dan als nu aanvangen te handelen van die eigenschappen, welke wy Eigene genoemd hebben. En vooreerst hoed danig God een oorzaak is van alles.

Cap. V. *Van Gods Voorzienigheid.*

Cap. IV (36): Dat God het geene hy doet zoude konnen

voor de „creatio ex nihilo” pleit, onder de duizend bewijzen, die de gelovigen daarvoor aanvoeren. Immers, afgezien van de knopen van den filosoof, die moeilijk te verbreken zijn, schiet ik tekort om het nut te kunnen begrijpen, dat voortvloeit uit de schepping, toegegeven, dat het aldus in de Tora staat. Maar er is immers geen aannemelijke reden, om te zeggen, dat God een oneindige tijd voor de schepping werkeloos is geweest en dat er bij Hem verandering van wil zou optreden en onderbreking van de uitstraling van Zijn goedheid en veel andere verkeerdheden.

De Talmoedgeleerden zeggen uitdrukkelijk, dat er een andere tijdsorde is voorafgegaan en dat Hij werelden geschapen en weer verwoest heeft. De kabbalisten bevestigen, dat er vóór deze wereld gedurende tal van jubeljaren en sjemitajarenreeksen andere werelden zijn geweest. Ik zie evenwel geen oorzaak, die de vernietiging noodzakelijk zou maken. Hoeveel beter is de eeuwigheid, zoals Maimonides aanneemt! Welk voordeel is

laten te doen ontkennen wy.... Dog nu valt wederom het geschil, namentlyk, of God al dat welk in zyn Idea is, en hy zoo volmaaktelyk kan doen, of hy dat zeg ik zoude kunnen nalaten te doen en of zulk nalaten in hem een volmaaktheid is?...

(38): Nu valt dan voorder het geschil, namelyk of God, schoon alle dingen van hem op een andere wijze waren geschapen van eeuwigheid, of geordonneert en voorbepaald als die nu zyn, of hy dan zeg ik even volmaakt zoude zyn?

er bij te geloven, dat de Schepper te werk gaat als een spin in haar web, hetwelk zij 'smorgens bouwt en 'savonds weer opeet, indien er geen vlieg in haar net gevangen is? En waarom zoveel betekenis gehecht aan de „creatio ex nihilo”, indien men toch vervalt in een eeuwige reeks van werelden? Waarlijk, mijn wonde is ongeneeslijk!

V. Ik ben niet bevredigd door de redenen, die de verklaarders opgeven voor het feit, dat de Tora de voornaamste schepselen, zoals de engelen en de „sefiroth”¹⁾ niet vermeldt. De genoemde R. Mosjé heeft mijn verdriet nog vergroot, doordat hij schreef, dat hij al de teksten in de Tora en in de Profeten, die op hun bestaan wijzen, op geheel andere wijze uitlegt.

Wat hij evenwel beweert, „dat dienaren en bedienden alleen nodig zijn om een onvolkomenheid aan te vullen en onze wensen in vervulling te doen gaan en dat, hoe groter de onvolkomenheid is, des te groter het nut, doch dat de bron van alle volmaaktheid immers in geen enkel opzicht te kort schiet en bevelen kan geven, die terstond in vervulling gaan” is geen argument noch bij de filosofen noch naar de opvatting van de kabbalisten. Integendeel brengt de noodzakelijkheid ons er toe, wél hun bestaan voor waar te houden en wel volgens de filosofen: om de eenheid van de Eerste Oorzaak te handhaven, al is ook het bestaande veel en velerlei. (Want waarlijk, de Enig Ene kan alleen één engel voortbrengen en op één uitstralen, doch die tweede kan verschillende uitwerkingen hebben, al naar gelang hij gadeslaat; slaat hij zijn oorzaak gade, dan brengt hij een engel voort als hijzelf en als hij zichzelf

¹⁾ een begrip uit de kabbalistische emanatieleer.

gadeslaat, dan brengt hij een sfeer voort, waarmee hij beweegt; aldus wordt het aantal van de geesten en van de sferen groter en daarvan stamt al het bestaande af¹⁾.) En volgens de kabballisten, hoe zou de Oneindige, gezegend zij Hij, in Zijn kracht en verhevenheid, zich kunnen verlagen en van plaats veranderen, tenzij door tussenpersonen in vier werelden door vensters en openingen en allerlei tussenstadia, waardoor de vonken van de uitstraling heen gaan en waardoor zij vermengd worden en afkoelen, zodat de grote lichten niet de zwakke ogen verblinden en de vuurpijlen en lichtende fakkels niet de zwakke geesten verbranden.

Korte Verhandeling:

Maar vooral hebben mij in onrust gebracht en mij zielsverdriet berokkend zijn conclusies betreffende het loochenen van de zelfstandige vormen en dat hij bevestigt, dat zij accidenteel zijn²⁾. Dit is een zeer schokkende bewering, de steen uit de muur klaagt daarover en de balk uit de zoldering stemt er mee in³⁾, het is vereist, een weerlegging ervan te zoeken, opdat wij niet ernstige schade daardoor oplopen.

Reeds voordat ik zijn woorden gelezen had en terwijl ik hem nog niet kende, had ik reeds van zijn vrienden gehoord, dat de geest Gods hem begon te verontrusten met ernstige twijfel omtrent de beweging van de engelen en de zielen en hun verande-

1) Tj. de Boer, t.a.p., p. 138.

2) Cf. pagina 113.

3) Zinspelning op Habakuk 2: 11.

ring van plaats. Toen ik dit onderwerp nog eens bestudeerde en in het zesde boek van de *Physica Akroasis* zag, dat alles, wat zich beweegt, deelbaar is, want, terwijl het zich voortbeweegt naar het punt, waarheen het zich richt, is het gedeeltelijk op de vroeger ingenomen plaats en gedeeltelijk op het tussenliggende (en dit is immers een stringent bewijs en het antwoord van hen die zeggen, dat er een plotselinge beweging bestaat, is alsof men zou zeggen, dat de beweging geen beweging is, daar men zich toch niet kan voorstellen, dat een zaak van plaats verandert, zonder de tussenliggende afstand af te leggen), toen begreep ik, dat zijn woorden juist waren. Ik was dan ook ontsteld, bracht mijn ziel in gevaar, verdiepte mij in tal van opvattingen, dacht, of zij [de ziel] misschien één gemeenschappelijke van de gehele mensheid is, zoals ibn Rosjd¹⁾ aanneemt en in navolging van hem de grootste filosofen. Maar ik kan geen bevrediging vinden in een dergelijke gedachte, daar zij niet passend is voor mannen van geloof zoals ik; men kan er belangrijke weerleggingen tegen aanvoeren en alle individuen zouden voor elkaar verantwoordelijk zijn. Dit is alleen zondigheid.

Korte Verhandeling:

VI. Omtrent paradijs en hel. Ik weet niet, wie een verschil gemaakt heeft tussen deze en de toekomstige wereld...²⁾ en het moeilijkste te begrijpen, (ook al zijn wij verplicht het te geloven, want het behoort tot de grondstellingen van onze Tora) is de herleving van de doden, dat namelijk de ware vergelding en het zo zeer

Cap. VI (42): Tegen dit alle word van andere tegengeworpen: hoe is 't mogelijk, dat God, die gezeid word ten hoogsten volmaakt, en de eenigste oorzaak, beschikker en voorzorgger van alles te zyn, toelaat, dat des niet tegenstaande allomme zulk een verwarringe wordt gezien in de Natuur: En ook w a r o m

1) Tj. de Boer, t.a.p., p. 206.

2) De woorden שהרהבה מהאמות ימאנום heb ik onvertaald gelaten, daar de zin mij niet geheel duidelijk is. Wellicht moet men ימאנום lezen: „want vele volkeren geloven er aan (nl. aan paradijs en hel)“.

verlangde genot is, ontdaan te worden van het vuile, stoffelijke omhulsel, want dat dan als engelen zullen zijn. Hoe schoon zou het zijn, indien wij louter geestelijk waren en aldus zouden genieten van de glans der goddelijke majesteit? Waartoe ons deze wereld en haar wederwaardigheden en stormen?

hy den mensch niet heeft geschapen, dat hy niet en konde zondigen?...

Al deze moeilijkheden grijpen in elkaar, maar om de genoemde reden ¹⁾ heb ik ze afzonderlijk genoemd. Van deze vertakken zich weder andere, die men niet mag neerschrijven. Doch gij weet, wat eruit voortvloeit en wien de Schepper verstand en kennis verleend heeft en die niet (20) slaapt en slumert, kan er niet aan ontkomen, erover na te denken en te trachten, aan het verderf, dat zij teweegbrengen, te ontkomen.

VII. Het moeilijkste te begrijpen, als azijn voor de tanden en als rook voor de ogen is het rationale intellect, dat onze Schepper ons gegeven heeft, om in onze handen te zijn als een weegschaal, waarmee wij de waarnemingen en voorstellingen wegen en niet alles geloven zoals de dwazen; dat is het, wat ons leidt en voert als de kapitein van ons schip temidden van de zeeën, daardoor onderscheiden wij ons van de redeloze dieren. O Rots aller eeuwigheid, waarom zoudt Gij ons dan eeuwig willen straffen, indien Gij ons een valse weegschaal gegeven hebt, die ons op een dwaalspoor brengt, zodat wij niet voldoende kunnen doordringen in Uw ondoorgroendelijke wijsheid? Moeten wij dan het verstand uitschakelen en alleen afgaan op dat wat onze oren horen? Hoe kunnen wij dan weten, of het ene of het andere goed is in de ogen van God? Wij horen alle volkeren zeggen, dat een gezant onder de natiën gezonden is.

¹⁾ nl. om de grote massa niet op een dwaalspoor te brengen.

Wanneer ik denk: Ik zal al mijn gedachten doen verzinken in de diepten van de zee en mij alleen met beuzelarijen bezig houden. ik wil ronddwalen door steden en dorpen, misschien kan ik vergeten, wat er in mij omgaat; dan staat het mij niettemin helder voor ogen. Tracht ik te slapen, dan houden mijn gedachten mij wakker. Kortom, mijn vriend, het geloof is niet, dat wat men met de mond spreekt, doch dat wat men zich in zijn ziel voorstelt als werkelijk te zijn. Ik zie niet in, hoe men zou kunnen twisten over het geloof, daar de vrije wil van den mens zich alleen uitstrekt over zijn daden en wie denkt, passief is¹⁾. Wanneer men gestraft wordt wegens het nadenken, dan handelt God niet rechtvaardig. Het is niet in onze macht, datgene te geloven, wat tegenstrijdig is of niet in overeenstemming is met ons verstand, of ons gehele leven lang onze ogen te sluiten. Indien dit verstand mij in het ongeluk kan storten, dan zou ik liever een redeloos dier zijn. Hier wil ik dit hoofdstuk besluiten en mijn gedachten een halt toeroepen, opdat de waterstroom mij niet meesleure...

Eliem, p. 53 ²⁾:

Korte Verhandeling:

Gij hebt mij gevraagd, u te leiden op de weg der waarheid en u te leren, God te vzen en gij schrijft aldus: „Leer mij, mijn ziel en mijn Schepper te kennen, ... zoals Mozes gevraagd heeft ³⁾: 'Leer mij Uw wegen' en 'Toon mij Uw

Cap. VII (44): ... Eerstelyk zeggen zy datter geen ware of wettelyke beschryvinge van God en kan gegeven worden, aangezien zien geen beschryvinge na haar waan, als van geslagten on-

¹⁾ Deze opvatting volgt Spinoza nog in het tweede deel van de *Korte Verhandeling*. Cap. 15 en 16: "...het verstaan (schoon het woord anders luyd) is een zuivere of pure luyding...". In de *Ethica* is hij evenwel juist de tegengestelde mening toegedaan. Deze passage heeft den verklaarders dan ook al heel wat zorgen gebaard. De gewaagde hypothese, dat Spinoza hier Campanella zou volgen (cf. Dr. Ernst Cassirer, *das Erkenntnisproblem*, II, p. 3 vlgg.) kan dus thans vervallen.

²⁾ Antwoord van Delmedigo aan een oud-leerling.

³⁾ Exodus 33 : 13 en 18.

heerlijkheid', waarvan de bedoeling was, door een bewijs de oorzaak van elke zaak te kennen, zoals de gewoonte der volmaakte mensen is (ofschoon dit t.a.v. Gods bestaan onmogelijk is). Het antwoord luidde: 'Gij kunt Mijn aangezicht niet zien', d.w.z. dat het niet mogelijk is Gods bestaan te bewijzen door een stringent bewijs, bij welks sluitrede de „terminus medius" de definitie van het onderwerp vormt (want bij zulk een soort van bewijs dient men van tevoren de hoedanigheid en het wezen van het onderwerp te kennen, niet de betekenis van het woord alleen als bij de andere soorten van bewijs.) Ten aanzien van God nu is het niet mogelijk Zijn hoedanigheid te kennen, want de hoedanigheid kan alleen verstaan worden door een definitie en een definitie is samengesteld uit het naaste genus en het specifieke onderscheid, waarvan men bij God niet kan spreken. Niettemin was het Mozes vergund God te kennen op de hoogste door het menselijk verstand te bereiken trap uit

derscheid bestaan kan, en God dan geen gedaante van eenig geslacht zynde, zoen kan hy niet regt of wettelyk worden beschreven. (45) Ten anderen zeggen zy, dat God niet en kan beschreven worden, omdat de beschryvinge de zaak naakt en ook bevestigende moet uytbeelden, en na haar stellinge en kan men van God niet bevestigende maar alleen ontkenkender wyze weten, ergo. Zoo en kan er van God geen wettelyke beschryvinge gegeven worden. Daar en boven wordt nog van haar gezegd, dat God nooyt a priori en kan bewezen worden, omdat hy geen oorzaak heeft, maar alleen waarscheynlyk, of door syne uitwerkinge...

Zijn daden, welk bewijs genoemd wordt: indicium..."

De hier aangetoonde punten van overeenkomst, die onmogelijk alle op toeval kunnen berusten, bewijzen een relatie tussen de kring van Delmedigo en Spinoza. Wij zouden wellicht op grond daarvan — en van de door Spinoza met stilzwijgen voorbijgegangene problemen en andere verschilpunten — nog nadere gevolgtrekkingen kunnen maken omtrent de aard van deze relatie en Spinoza's denkbeelden en werken in het algemeen. Doch dan zouden wij treden buiten het veld van onderzoek, waartoe wij ons hier hebben willen bepalen.

* *
*

BIJLAGE I. DE BENOEMING VAN DELMEDIGO TOT
RABBIJN VAN BETH JISRAËL.

Livro dos termos do K. K. de Bet Ysrael, fo. 63 (Archief Port. Isr. Gem. A'dam).

Termo do acordo que se fes com o Hahan Roby /
Josef del medico /

Em 5 de Tamuz de 5386: estando Juntos os s^{res} do Mahamad foi chamado o s^r / Hahan Ruby Josef del Medico e Pelos s^{res} Parnazes lhe foi dito como todo, o / Kahal dezejava que elle ficasse nesta cidade E ensinasse a ley e doutrina aos mansebos/ que estavão capazes para ouvir sua lisao e Juntamente dersaze neste Kahal e fizesse o ficio de / Hahan de Kahal em todas as couzas necess^{as} afeisoadas todos a sua doutrina E Letras e Para / a continuasao. E assistensia sua e para dar lhe com que se pudesse sustentar e fazer seu gasto: / Visto que a sedaca estava impossibilitada alguns s^{res} que tinhao filhos e outros que por sua / devasao e augmento da Ley em os mancebos e ouvir seus darasiot e doutrina queriao fazer / hua Promessa cada hu delles como sua vontade para este e feito, e que assi se elle tinha vontade / de ficar o disesse; e com isso elles como medianeiros Procuriarao tamben ajudar e fazer com / todos os snores que tivesse effeito: e depois de muytas Rezoins de hua e outra parte se concluiu / que visto a boa vontade que lhe mostravão, os senhores deste Kahal que elle assistiria e faria o que / lhe era pedido no Particular deste Kahal e das pessoas e mansebos que os senhores do mahamad delle / lhe ordenassen que ensine e nao fara a outras sem sua orden e assi a tudo o que era obrigado hu / Hahan a fazer e obedeser aos mandados do dito mahamad e para o sustento de sua Pessoa em / poucas palavras elle se contentou com a o ferta que se lhe fez Pellos ditos s^{res} os quais tinhao feito / o calculo do que aviao Pro-

metido todos os deste Kahal para este e feito por hu anno que he este que / comessa desde ojee até outro tal de 5387 que foi a soma de florins quinhentos desta moeda por seu / salario de hu anno declarando que este dinheiro sairia das Pesoadas que estavão firmadas em hu / compromisso que se fez Por maons do s^r Ishac gabay e do s^r David Jesurun que importa / florins quatrocentos e noventa e nove e se lhe comprir da sedaca somente o que falta que he / hu florin e que dita finta e Promessa he aparte e ningein por isso Pagara ou des / contara de sua conta e finta da sedaca alguma Couza que assy foi acordado e consentido / Por todos as que o firmarao e os senhores todos ordenarao a mi Gabay Abraham Pinto / fizesse hu termo no Livro de tudo isto declarando as pessoas e promessas de cada hu que / estao na volta desta folha como se vera o qual se cobrara pela pessoa que os snores do / Mahamad ordenarem para que se fasa o pagamento a dito snor Hahan Por seus / quarteis ou como ordenarem ditos senhores do Mahamad.

BIJLAGE II. CENSUUR OP HET VERSCHIJNEN VAN
MA'JAN GANNIEM.

Libro dos Termos da Ymposta da nação, principiado em 24 de Sebat 5382, fo. 24 verso (Archief Port. Isr. Gem. A'dam).

Termo. do asento q se tomou: sobre a jnprensao /
do L^o. de josef. del mediguo. natural da jlha /
de Candya Resyidente ao prezente nesta sidade. /

Sendo. manifestado. na junta Dos 6 deputados: q. R Menaseh Ben jsrael jnprimya / en sua Caza serto L^o en. Ebrajcho. Autor. josef del mediguo. natural. de Candia. / foy chamado. o dito. R menaseh Ben jsrael. E depois de Altergando sobre o ptticular / disso: assentarao. de comun Acordo. q ho. ynprezo. tegora. sen jr p dyante fr se traduzido / boqualmente p R Josef salom Hazan do K K de bet jahacob en prezensa de R menaseh / Ben jsrael. p fasselisar. duujdas. da tradusao., a q assistirja. os

Haham Abraham / Cohen de Herera. con tres Pessoas. de Ca-
lidade., hua de Cada Kahal. q seu mahamad. / elegerya., e o q
dytos. quatro. ss^{res}. entendessen do tratado. Reportaryao. aos
deputados: / e con Elles juntamente. resolveren ho q se achar
ser. convenjente. sendo. cousa no. / pticular jnteresse de R.
Menaseh Ben jsrael. en Hamsterdam 13 de myº 5389

Mano^{ell} franco   Abr^{am} CoHen Henriques   jacob baruch
Manuel nhemjas   David osorjo   Abraham da costa.

BIJLAGE III. DEFINITIEVE BESLISSING INZAKE DE
DRUK VAN MA'JAN GANNIEM.

ald., fo. 26.

Termo. da Ultima Rezolussao: /
q se tomou. sobre ho Lº de Josef. /
del Mediguo. natural de Candia /

En 2 de setro. 5389 aºs: se Juntarão. os ss^{res} deputados / en Conp^a.
Dos ss^{res}. Hahamim., o sr. R Abraham Cohen de Herera. o sr. /
R. David Jesurun. o sr. R. Jsack. senjor — o sr. R. Isack aboab. /
en Prezença Do sr. Haham R. Menaseh Ben Jisrael, e / assen-
tarao: q dyto sr: entregue. A os ss^{res}. e Hahamim assima / ho
tegora Jnprezo. e q se for jnprimindo en sua Caza do Lº. de
josef / del Meldiguo. pera ser: Por ellez v^{to}. e examinado., e
sendo Cazo. / q. lhe achen. alguas couzas. contra a honra del
dio. e sua s^{ta} Ley / e bons: costumez: o porao p. esrjto. q sera
entregue Aos deputadoz. os. / qoais: o darao ao sr. R Menaseh
Ben Jsrael. p^a por esrjto dizer / se Acordar con ellez. ou as
Rezoins se achar p^a. os tais Prepositos / nao seren Prohibidos.,
a qual Rep^{ta}. dara Aos deputadoz. q a entregarao / Aos ss^{res}.
Hahamim. os qoais: sen mais Repliquas. ne Argumentos /
declararao Ho q lhe Paesser. se deve seguir. en Parte hou en /
Todo. Pera servico del dio e Bons. costumes e p^a. q nao aja mais. /
Altercassoins. assinarao Todos. este Asento en q Revogao. ho /

ja tomado. sobre ho cazo. en 13 de mayo P.^{do}. fiqando muyto en/
Recomendassao. o pticular Jnt^{sc}. do sr R Menaseh Ben Jsrael /
e sua Reputassao q estimamos como: a nossa en Hamst^m ut sup^{ra}.
jacob baruch Menasseh ben jsrael Abraham cohen de Herrera
Abr^{am} CoHen Henriques   David Jesurum
Manuel nhemjas   Ishac senior
Abraham da Costa   Ishak Abuab.
Mano^{ell} franco
David osorjo

BIJLAGE IV. INHOUDSOPGAVE, VOORKOMEND IN
ELIEM.

Scepher Elim continens duodecim fon-
tes aquarum, & septuaginta palmas, ubi explora-
tur genius, & exacuitur ingenium Iosephi del
Medico, Hebraei Cretensis, Philosophi &
Medici, opus mirificis & iucundissimis scatenis paradoxis, per-
arduisque Quaestionibus, Physicis, Theologicis, Cabalisticis, &
Mathematicis infarcitum. Auctore Eruditissimo viro
Zarach bar Nathan, Hebraeo, Amsterlodami, penes Me-
nasse Ben Israël. 1629.

Fons viridariorum duodecim in sectiones
divisus, in quo respondetur Quaestionibus propositis in Sce-
pher Elim: ibique universa Tripleuronomia è Ptolomaicis
fontibus deducta breviter, sed pelludicè & apodictice exascia-
tur, praecipua primi mobilis problemata solvuntur, & Tabula-
rum Astronomicarum structura & fundamenta patefiunt, Alae
& Scalae Mathematicae expanduntur & eriguntur, hoc est, A-
rithmetices quaedam non vulgaria Problemata & Dioptrices
usus elucidantur, Syderum distantiae & magnitudines, Coelo-
rum & elementorum crassities demonstrantur, de praestigiorum
generibus, de incantationibus, de Spiritibus & Angelis, de Ar-
tis Cabalae Theoria & praxi, de oniromantia, physiognomia,
chiroscopia, Astrologia, & in universum de abditis omnis cu-

riosae, mysteriosae & insolitae inspectionis, causis solide & nervosè disputatur: solers & sagax Algebra promovetur, perplexioresq; Diophantæ Quæstiones enodantur: salebrosa Alchymia examinatur, & secretiora totius naturæ deteguntur, Quinta Aristotelis essentia refutatur, & rationes eius enervantur, Ptolomæi & Copernici fundamenta in lancibus librae ponuntur, pensitantur, trutinantur, legitima fluxus & refluxus causa demonstratur, & tandem graviores Theologicae & Metaphysicae Quæstiones enucleantur, & plurima scitu incundissima obiter pertractantur. Opus incomparabile diserto & eleganti sermone concinnatum, Mathematicis & Physicis demonstrationibus emunitum & circumvallatum. Auctore Rabbi Iosepho del Medico, Cretensi, Huius pars prior impressa est Amsterlodami penes Menasse ben Israël. 1629.

Fons sigillatus eiusdem, ubi septuaginta paradoxa Mathematica dissoluuntur, Opus periucundum, lectu dignissimum. ibidem.

NIEUWE BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER AMSTERDAMSCHER HOOGDUITSCH-JOODSCHE GEMEENTE

door

A. M. VAZ DIAS. 1)

I. *De eerste Hoogduitsche Joden te Amsterdam.*

Verschillende geschiedschrijvers bepaalden het begin der vestiging van Asjkenazische of Hoogduitsche Joden te Amsterdam op ongeveer 1635, overeenkomstig het tijdstip, waarop de Hoogduitsch-Joodsche gemeente aldaar is opgericht.

In werkelijkheid begon de vestiging van Asjkenaziem te Amsterdam op een veel vroeger tijdstip.

Uitgezonderd enkele gegevens betreffende de familie van Uri Halevy, den eersten geestelijken voorganger der Marranen, zijn er tot heden geen gegevens aan den dag gekomen, waaruit de aanwezigheid van Asjkenaziem in Amsterdam vóór ± 1617 valt op te maken.

Evenwel zou het onjuist zijn, wanneer wij daaruit de conclusie zouden trekken, dat voor dien geen Asjkenazische Joden te Amsterdam hebben gewoond. Vooral daarom niet, omdat de gewoonte van de vroegst hier gevestigde Hoogduitsche Joden een niet opvallenden Hollandschen naam te voeren — ook Uri Halevy noemde zich Philip Joosten — het onmogelijk

---

1) Deze bijdrage, oorspronkelijk als lezing gehouden voor het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland op 20 November 1935, is na den dood van den auteur op 13 Juni 1939 door den heer L. Hirschel voor dezen bundel bewerkt. Dank worde hier gebracht aan de heeren J. d'Ancona, Mr. A. le Cosquino de Bussy, H. Nouwen en Dr. D. M. Sluys voor hun welwillende medewerking bij het nazien der proeven en het verifiëren der verschillende acten.

lijk maakt eventueele gegevens daaromtrent te onderkennen. Zoo worden vermeld: een Hoogduitsch-Joodsch echtpaar, dat Hans Passar en Geertje Thijsen heette¹⁾, vervolgens Josef Heineman, Judith Hendriks, ja zelfs in later tijd nog Melchert Smit, Claes Janssen en Samuel Bastiaans. Zonder meer kan men onmogelijk weten, dat de dragers van dergelijke namen Joden zijn. De voornaamste oorzaak is echter, dat hun maatschappelijke positie, behoudens een enkele uitzondering, niet van dien aard was, dat zij veel met openbare lichamen of personen in aanraking kwamen. Ook in de Amsterdamsche huwelijksregisters vinden wij vóór 1642 slechts twee huwelijken van Hoogduitsche Joden ingeschreven, daar zij zich blijkbaar in het algemeen tevreden stelden met de Joodsche huwelijksvoltrekking.

Behalve dat de Hoogduitsche Joden, die vóór de oprichting der Hoogduitsche gemeente reeds in Amsterdam gevestigd waren, gerekend werden tot de Portugeesche Joodsche natie te behooren, stonden zij veelal ook maatschappelijk in nauwe betrekking tot de Sefardische Joden.

Efraim Halevy, de neef en schoonzoon van Uri Halevy, was hoogstwaarschijnlijk de eerste Amsterdamsche Joodsche slager. Als Efraim de Slager of Efraim de Portugeesche Slager wordt hij herhaaldelijk in de oudste archivalia der Portugeesche gemeente genoemd. Zooals blijkt uit verschillende besluiten van de Gedeputeerden der Portugeesche natie aangaande de verzorging van kascher vleesch, voorkomende in het Libro dos Impostas de Nacão oefenden ook een zekere Meijer de Slager en Ribi Simson, ook wel genaamd Simson Okus Bocus, het slagersvak uit.

Omtrent dezen Simson Okus Bocus zijn reeds heel wat vermoedens geuit, sedert hij door De Castro's Keur van grafsteenen aan de vergetelheid is ontrukkt. Het meest voor de hand liggende vermoeden, dat Simson Okus Bocus in overeenstemming met het bekende hocus pocus de goochelkunst

¹⁾ Vgl. De Vrijdagavond, VIII, 1, blz. 394—96.

mchtig was, is nog altijd niet bewezen, hetgeen echter nog niet zeggen wil, dat dit niet het geval was. Integendeel, naar blijkt uit enkele gegevens, die ik hierna laat volgen, genoot hij in het toenmalige Jodenkwartier een tamelijke populariteit en was hij in de kermisbranche geen onbekende.

In het Protocol van Notaris Pieter Ruttens bevindt zich een attestatie, gedateerd 30 Juni 1620, waarin Jan Hermans en Roelof Jansz., dienaren of dienders van den schout, verklaringen afleggen betreffende een oploop op de Breestraat bij de Theunissluys. Hierin lezen wij:

„zij zijn op den 17e dezer komen gaan langs St. Theunisdijk „(Breestraat) ende hebben omtrent vier of vijf huizen over de „Sluys veel volk voor het huis van Mordechai da Costa zien „staan, die welke aldaar doende waren met een meid genaamt „Schoontgen, haar te laste leggende dat zij haar meester eenig „zilverwerk ontdragen (ontstolen) zoude hebben. Ende al- „daar onder 't volk mede staande *Occos Boccas* heeft tegen „hen gezeid, dat Mordechai da Costa en zijn mede consorten „dezelve meid hadden achter gehad en die aldaar geslagen en „anderssins kwalijk getraceerd, opdat zij zoude bekennen 't „zelve zilverwerk gestolen te hebben, waarover zij getuigen „te leste in 't huis zijn gegaan.”

Bewijst deze verklaring, dat *Ocos Bocos* een bekende figuur was, door een ander document komt aan den dag, dat hij zich behalve met het slagersvak ook met het amusementsbedrijf bezig hield.

Bedoeld document, dat een alleszins merkwaardig beeld geeft van een vermoedelijk onder de Hoogduitsche Joden in dien tijd veel voorkomende occupatie, volgt hier in extenso:

„Op den 25e October 1639 compareerden voor Notaris Jan „de Vos te Amsterdam: Mr. Samson Ocos Bocos Italiaan ter „eenre en Magnus Abrahams en Benedictus Hendriks. beide „Joden, ter andere zijde. Verklarende de voorn. *Ocos Bocos*, „hoe dat hij met handeling en stipulatie verkocht heeft aan „voorn. Magnus en Benedictus de helfte van een levendige „Eland met de helfte van een conterfijtsel van dien voor de

„somme van f 70.—, verklarende wijders overeengekomen te „zijn als volgt; te weten, dat de voorn. Magnus en Benedictus „gehouden zullen zijn en beloven den tijd van een jaar met „t voorschreve beest binnen deze geunieerde provincien te „zullen trekken en rijzen, zonder daar buiten met 't voor- „schreve beest te mogen gaan, omme het zelve beest binnen „de respectieve steden ten profijte van hen, comparanten, om „geld te laten bezien, ende helfte van 't geen met 't voor- „schreve beest zal worden geconsequenceert en ontvangen, al- „leen afgetrokken 't gene tot nood en lijftocht aan 't voor- „schreve beest ten koste zal worden gelegd, aan hem Ocos „Bocos getrouwelijk uit te keeren.

„Verder is overeengekomen, als de Eland binnen 't jaar „komt te sterven, zullen Magnus en Benedictus gehouden „wezen aan hem Ocos Bocos de huid of het vel te leveren en „in handen te stellen. Als pand in der minne heeft Magnus „en Benedictus aan Ocos Bocos ter hand gesteld zes lom- „bard ceelen van eenige panden, daarop f 60.— is beleend.”

Uit een verklaring door Mozes Epstein en Josef Aron op 11 Januari 1640, mede voor Nots. Jan de Vos afgelegd, blijkt, dat deze affaire een weinig profijtelijk verloop heeft gehad. Genoemde attestanten verklaarden n.l., dat 't beest, dat Magnus Abrahams en Benedictus Hendriks van Mr. Ocos Bocos voor een eland hadden gekocht — 't scheen dus niet zoo zeker te zijn dat 't een werkelijke eland was — op Vrijdag letsleden acht dagen geleden 's morgens omtrent de klokke drie uren gestorven is.

Aangezien in het onderhavige contract staat: Mr. Samson Ocos Bocos, Italiaan, rijst de vraag, of Ocos Bocos wel een Hoogduitsche Jood geweest is. Vooreerst zij hier opgemerkt, dat het ten aanzien van het meerendeel der naar Holland geëmigreerde Italiaansche Joden moeilijk bepaald kan worden, of het Sefardiem dan wel Asjkenaziem waren — en zeer zeker niet van hen, die vóór de oprichting der Hoogduitsche gemeente (1635) hier kwamen en vanzelf sprekend niet anders dan tot de Portugeesche gemeente konden toetreden.

Nochtans blijkt nadien, dat toetreding tot de Hoogduitsche of tot de Portugeesche gemeente niet als bewijs kan gelden voor het feit of de betreffende personen inderdaad Asjkenaziem of Sefardiem waren. Vermoedelijk was de toestand zóó, dat Italiaansche Joden door beide gemeenten als leden werden aangenomen, hetzij zij van origine tot de Sefardiem hetzij tot de Asjkenaziem behoorden.

Evenmin geven de huwelijken van de Italiaansche Joden daaromtrent eenige aanwijzing, aangezien de beperking, die zoowel bij de Portugeesche als bij de Hoogduitsche Joden voorheen heeft bestaan, dat Hoogduitsche niet met Portugeesche en Portugeesche niet met Hoogduitsche Joden huwden, door dezen niet werd in acht genomen. Herhaaldelijk vinden wij in de Amsterdamsche huwelijksregisters een huwelijk van een Italiaanschen Jood, die tot de Portugeesche gemeente behoorde, met een Hoogduitsche Jodin.

Ofschoon het dus niet met zekerheid is vast te stellen of Simson Ocos Bocos inderdaad een Hoogduitsche Jood was, meen ik op grond van het feit, dat zijn nakomelingen tot de Hoogduitsche gemeente hebben behoord, als hoogstwaarschijnlijk te mogen aannemen, dat dit wel het geval was.

Overigens blijkt uit de in het archief der Portugeesche gemeente aanwezige registers der gemeente Beth Jaäcob van ± 1618–1628, dat Simson Ocos Bocos evenals Mahir Todesco en Isaque Gerson trouw ter synagoge kwamen en herhaaldelijk bij het waarnemen van een mitswa of subire (komen voor de Sefer Thora) hun penningske offerden.

Hoewel de positie van de in dit tijdperk reeds in Amsterdam gevestigde Hoogduitsche Joden niet van dien aard was, dat zij dikwijls de diensten van een notaris noodig hadden, vindt men in de oude notariële archieven toch enkele acten, welke meer of minder belangrijke gegevens aangaande Hoogduitsche Joden bevatten.

In aanmerking nemende de unieke waarde van deze gegevens, acht ik het wenschelijk den zakelijken inhoud der betreffende acten, zij het ook zoo beknopt mogelijk, weer te

geven.

1. 18 Juli 1617. Contract van een Compagnieschap tusschen Caspar de Burgos en *Efraim Josef* in zake den verkoop van vleesch aan de Portugeesche of Joodsche natie. (Nots. Jacobs, Portef. 308, fo. 339.)

2. 18 Mei 1618. Contract tusschen Jacques Mus, Gerbert Naese en Claes de Mond, vleeschhouwers ter eenre en *Gombrecht (Gomprich) Josef Jode*, ter andere zijde, aangaande de levering van ossenvleesch door genoemde vleeschhouwers aan gen. *Gomprich Josef*. Het vleesch moest door den Jeude Slager (Sjochet) gekeurd worden. (Nots. Cock, Portef. 484, fo. 69.)

3. 30 Maart 1619. Procuratie van *Efraim Josefs* aan *Isaque Salomons*, tot het ontvangen van geld en zoo noodig vervolgen van Israel Molaer. Molaer is aan Efraim Josefs geld schuldig voor geleverd vleesch. (Nots. Cock, Portef. 484, fo. 27.)

4. 4 Mei 1619. Op heden den vierden Mei 1619 hebbe ik Willem Cluyt, notaris enz., mij ter verzoeke van de Impostmeesters van 't bestiael binnen dezer stede gevonden nevens de persoon van *Samuel Nathan* van Andernach bij Keulen, knecht van *Meijer de Portugeesche oft Jode Slachter*, verzoekende aan dezelve, dat hij zekere verklaringe ter instantie van de voorn. impostmeesters zoude willen doen, dewelke eerstelijk daartoe onwillig scheen te wezen, doch naar der hand zeide, dat hij 't rundvleesch (onder hunluyden bewust) gehaald en ontvangen hadde van lange Tijs ende dezelve daarop gevraagd zijnde van wijen hij het kalfsvleesch hadde gehad, zeide geen verdrader te willen zijn en 't zelve ook niet te weten, alzo hij hier nog zoo bekent niet en was. Waarop de voors. impostmeesters de voors. Samuel seijden dat zij luiden hem de verklaringe wel oprechterlijk zouden doen, heeft de voors. Samuel in effecte daarop gezeyt: „wel als ik zulks zal moeten doen, dan zal ik zeggen wat ik weet,” etc. (Nots. Willem Cluyt, Portef. 363, fo. 195.)

(Cf. Dr. J. G. van Dillen, Bronnen tot de geschiedenis van

het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, II, No. 542.)

5. 17 September 1620. Procuratie van Luis Vaz Alveres aan *Philip Salomons* om te achterhalen elf geslepen diamanten en een ongeslepen diamant, als hem binnen Antwerpen ontstolen zijn door eene Pieter Springer, dewelke deze verkocht heeft binnen Meurs aan Salomon Jode voor f 90.— (Nots. Jacobs, Portef. 383, fo. 371.)

6. 7 November 1620. *Josef Heineman* (יוסף בר חיים), die bij 't vervoer van wijn van wege de imposteurs van de wijnen werd aangehouden, verklaart dezen wijn gekocht te hebben van zijn buurman Gabriel Rodrigues. (Nots. Jacobs, Portef. 383, fo. 439.)

7. 13 Februari 1631. Compareerde *Markus Lazarus*, oud omtrent 26 jaar, en verklaarde ten verzoeke van *Benjamin van Bemmelen*, zijn residentie houdende tot Roomen en tegen woordig zijnde binnen dezer stede, dat deze producent (*Benjamin van Bemmelen*) omtrent drie jaar geleden komende met hem getuige en andere van Praege, bij Kenningkrijts van eenige ruiters afgezet en van alles wat zij bij hen hadden beroofd zijn geweest, ook dat hij getuige met genoemde *Van Bemmelen* alsoo van daar naar deze stad Amsterdam ende voorts over Rouan, Bordeaux en andere plaatsen van Frankrijk tot Roomen gereist is. Mede verklaarde hij van des producenten vrienden verstaan te hebben, dat deze een eerlijk, vroom en oprecht man is ende dat hij de kunste van schrijven zeer wel kan.

Eijntelijk verklaarde hij getuige, op Zaterdag den eersten dezer zijnde, staande neffens *Benjamin van Bemmelen* in de *Joodsche kerk* alhier gezien te hebben, dat zekere portugees genaamd *Mozes*, broeder van *Isak de Novare*, deze alhoewel stille staande zonder iemand te letten of te hinderen, uit gramschap met een vuist in zijn rug stiet ende veel smadige woorden gaf. Ende dat dezelve portugees voorts in 't uitgaan van de kerk de producent (*van Bemmelen*) vele heftige scheldwoorden gaf en dreigde te slaan, zulks dat hij — alzo

veel andere portugeezen daar bij kwamen — genoodzaakt was zich in een bakkershuis te salveren, als wanneer de voors. portugees hem dreigde bij nachte de kop te breken, zonder dat deze nochtans hem nog iemand anders eenigszins offendeerde. (Nots. Jacobs, Portef. 402, fo. 163.)

8. *18 Juni 1632.* Verklaring van den Notaris Daniel Bredan, waaruit blijkt, dat een zekere Hoogduitsche Jode man, genaamd *Isak Mendele*, als kruier werkzaam was voor Lopo Ramirez (alias David Curiel) en herhaaldelijk partijen suiker uit diens pakhuis op Boomsloot vervoerde. (Lopo Ramirez was een der voornaamste Portugeesche kooplieden en herhaaldelijk Parnas van de Portugeesche gemeente.) (Nots. Daniel Bredan, Portef. 941.)

9. *19 Juli 1632.* Verklaringen van *Judith Hendriks* en *Izak Jacob van Embden* ten verzoeken van Ribi Benjamin (?), Portugees, betreffende de gedragingen van een Hoogduitsch Joodsche vrouw, genaamd Rachel, die een slaapstee op Vloomburg was houdende. (Nots. Daniel Bredan, Portef. 941.)

II. *Eenige gegevens omtrent den materiëelen toestand der Asjkenaziem (1632—1648).*

De uitzonderlijke gastvrijheid, door Noord-Nederland en in het bijzonder Amsterdam tegenover de belijders van den Joodschen godsdienst betoond, manifesteert zich vooral in het feit, dat ook de Hoogduitsche en Poolsche Joden hier een veilig toevluchtsoord hebben kunnen vinden. Immers, zoo er ten aanzien van de toelating der Portugeesche Joden zou kunnen gedacht worden aan een bedacht zijn op het voordeel, dat de vestiging van deze ervaren en veelal bemiddelde kooplieden en industriëelen zou kunnen opleveren, ten aanzien van de toelating der Hoogduitsche en Poolsche Joden kan moeilijk van een dergelijke drijfveer sprake zijn.

Volgens de overlevering begon de groote trek van de Duit-sche Joden naar het vrije Nederland na de gruwelijke vervolgingen in Worms en Frankfort en het beëindigen van den

dertigjarigen oorlog, toen de plunderende soldatenhorden gansch Duitschland overstroonden. Na maandenlange voet-reizen kwamen zij uitgeput en van alles beroofd eindelijk in Amsterdam. Positieve gegevens zijn hieromtrent echter tot dus-ver niet bekend.

In aanmerking nemende, dat de aankomst van zoovele, voor het meerendeel nooddriftige, geloofsbroeders, de Portu-geesch-Joodsche gemeenschap in dien tijd niet onbewogen zal hebben gelaten, en dat in verschillende geschriften ook mel-ding wordt gemaakt van de groote milddadigheid, die de Por-tugeesche Joden tegenover de vluchtelingen hebben betoond, veronderstelde ik, dat in het archief der Portugeesche ge-meente wel een en ander hieromtrent te vinden zou zijn.

Dank de mij met de meeste welwillendheid voor deze publi-catie geboden gelegenheid om van het archief der Portugee-sche gemeente gebruik te maken vond ik inderdaad tal van ge-gevens, die den benarden materiëelen toestand der emigranten bewijzen.

1. *Besluit van de heeren Gedeputeerden der gemeenten Beth Jaäcob, Neweh Salom en Beth Israäl.*

Libro dos Termos da Ymposta da Nação, principiado em 24 de Sebat 5382.

5393 (1633).

Termo (besluit) betreffende ondersteuning van Tudescos (Hoogduitschen).

Den 8en Eloel hebben de heeren gedeputeerden, vergaderd ten huize van Dr. Abr. Farar, besloten, aangaande de onder-steuning van Tudescos, dat deze voortaan niet meer zal bedra-gen dan 12 tot 20 stuivers (per maand) naar gelang van den leeftijd en de verdienste van ieder hunner ter beoordeeling van den fungeerenden gedeputeerde.

(Naar het Portugeesch)

2. *Manual das c^{tas} do K. K. de Talmud Torah.*

Uit het journaal van den Gabay (Peningmeester).

12 Ijar 5399 (1639).

Uitgaven ten behoeve van Tudescos, op reis gezonden naar Polen. Aan Abr. Farar, Gabay van de Sedaca - - - - - f 55, 7½ stuiver, welke zijn besteed voor 27 personen op de volgende wijze:

Op den 2en Ijar zijn 16 personen naar Dantzich gegaan met het schip „de Melkmeid”, schipper Cornelis Pitterssem —

Op den 23en Ijar zijnde 27 Mei, 11 personen vertrokken met Tibbes v. d. Schellings schip - - - - -, waarvoor overeengekomen 16½ Rijks daalders voor passage en verzorging van drank.

(volgt een opgave van medegegeven levensmiddelen)

8 Siwan 5399 (1639).

Uitgaven ten behoeve van Tudescos, welke op reis zijn gezonden naar Polen. Aan Abr. Farar, Gabay van de Sedaca - - - - f 85, 14¾ stuiver, welke zijn besteed aan 45 personen, meest kinderen.

(volgt een opgave van medegegeven levensmiddelen)

16 Elul 5399 (1639).

Zes Judeos Tudescos naar Polen gezonden onder begeleiding van Ribi Barma,

naar Dantzich gezonden ..... f 23, 7 st.

28 Tisri 5400 (1639).

Voor passage van Poolsche Joden ..... f 21, 5 st.

20 Kislef 5400 (1639).

Voor passage van Poolsche Joden ..... f 12, 10 st.

Nissan 5400 (1640) — Massod (Paaschbrood).

Aan Tudesco Bahl Tora (Hoogduitsche Thora-geleerde) met vrouw en twee kinderen 24 pond (massod).

Nissan 5401 (1641).

Na een gespecificeerde opgave van massod aan eigen gemeentelieden uitgedeeld, volgt een lijst bevattende de namen van 181 *Asjkenaziem* met vermelding van het aantal ponden massod aan de betreffenden uitgereikt, variërende van 4 tot 18 pond.

Het totaal aantal ponden, aan *Asjkenaziem* uitgedeeld, bedroeg 1380 pond.

In verband met het bovenstaande zij hier opgemerkt, dat men onder de voorgaande notities niets vermeld vindt aangaande de geregelde geldelijke ondersteuning van behoeftige Tudescos oftewel *Asjkenaziem*, die zich metterwoon hier gevestigd hadden. Blijkbaar was deze onder de maandelijksche post voor Sedaca (bedeeling) begrepen.

Hierin komt echter, hoogstwaarschijnlijk door den grooten toevloed van behoeftige emigranten, omstreeks 1640—1641 verandering. Er werd onder den naam *Abodat Gesed* een vereeniging opgericht, welke zich uitsluitend de ondersteuning van behoeftige Hoogduitsche en Poolsche emigranten ten doel stelde. De middelen van deze vereeniging bestonden, behalve uit de bijdragen van de leden, uit een subsidie uit de kas der Portugeesche gemeente.

Dientengevolge vindt men op de jaarlijksche balans der gemeente van af 5402 (1641) een bedrag geboekt variërende van f 1600 tot f 1650, onder de benaming „*A pobres Tudescos por mao dos Administradores de Abodat chesed* (aan arme Hoogduitschen door handen van de bestuurderen van „*Abodat chesed*).

In aanmerking nemende, dat bovendien nog ± 1600 ponden massod aan Hoogduitschen werden uitgereikt, waarmede allicht eenige honderden guldens waren gemoeid, zien wij, dat jaarlijks ± f 1850.— uit de kas der Portugeesche gemeente aan ondersteuning van behoeftige *Asjkenazische* geloofsgenooten werd besteed. De beteekenis van een dergelijk bedrag voor dien tijd springt duidelijk in 't oog, wanneer wij daar-teenover stellen, dat de totale ontvangsten der Hoogduitsche

gemeente omstreeks 1660 rond f 1000.— bedroegen.¹⁾

Vervolgens blijkt uit een desbetreffende aantekening uit het jaar 1648, dat voor de slachtoffers van de gruwelijke vervolgingen door den Kozakken-hetman Chmielnicki een speciale offering ter Synagoge werd ingesteld, welke een vrij aanzienlijk bedrag heeft opgeleverd.

Bedoelde aantekening luidt als volgt:

A^o. 5408 (1648).

Nedaba por os pobres Judeus persequidos dos Cajaques levantados en Rusi e Polonia - - - - prometeraõ Os.S.Srs. Seguintes ..... f 1725, 13 st.

(Offering ten behoeve van de arme Joden die vervolgd werden door de in opstand gekomen Kozakken in Rusland en Polen, waarvoor de volgende heeren hebben geofferd..... In totaal f 1725, 13 st.)

Behalve dat deze gegevens volkomen bevestigen hetgeen bij overlevering aangaande den toestand der emigranten wordt verhaald, blijkt er ook uit, dat de Hoogduitsche gemeente, zeker in het eerste tiental jaren van haar bestaan, voor de armenverzorging op de hulp van de Portugeesche gemeente was aangewezen.

III. *Herkomst der Asjkenaziem.*

In weerwil van het feit, dat men in de in Nederland verschenen Joodsche geschiedwerken algemeen verhaald vindt, dat de komst der Duitsche Joden naar Amsterdam zijn oorzaak vond in de bovengenoemde vervolgingen in Duitschland, geeft het materiaal omtrent de herkomst der Hoogduitsche Joden in het Amsterdamsche archief weinig aanleiding om de emigratie naar Nederland hieraan toe te schrijven.

Om dit duidelijk te maken heb ik uit de betreffende ge-

¹⁾ Vgl. Dr. D. M. Sluys: Bijdrage tot de Geschiedenis van de Poolsch Joodsche gemeente te Amsterdam, in Bijdragen en Mededeelingen v. h. Genootschap v. d. Joodsche Wetenschap in Nederland, III (1925), blz. 140.

gevens onderstaande tabel samengesteld.

Een korte toelichting vooraf.

Ofschoon de Joden in Amsterdam evenals de andere gezindten, die niet tot de Staatskerk behoorden, verplicht waren hun huwelijken door de stedelijke overheid te doen voltrekken, hebben zij lang niet altijd aan deze verplichting voldaan. Dientengevolge vinden wij in de huwelijksintekenregisters of pui-boeken in de periode van 1635 tot en met 1670 slechts 126 huwelijken van Hoogduitsche Joden ingeschreven.

Hoewel dus deze gegevens slechts betrekkelijke waarde hebben, kunnen we hierdoor toch, daar de geboorteplaats zoolwel van den bruidegom als van de bruid vermeld worden, de herkomst van 252 partijen uit de periode van 1635 tot 1670 vaststellen.

Aantal huwelijken van Hoogduitsche Joden van 1635 tot en met 1670 voor de stedelijke overheid gesloten 126,
aantal partijen 252.

Hiervan waren geboren:

In Amsterdam	35
„ Enschede	1
„ Leeuwarden	1
„ Maarssen	1
„ Charleville (Frankrijk)	9
„ Coblenz (Rijnprovincie)	2
„ Darmstadt (Hessen)	2
„ Embden (Oost-Friesland)	8
„ Frankfort a/M. (W.-Pruisen)	15
„ Hagenau (Elzas)	7
„ Hanau (W.-Pruisen)	6
„ Hamburg	7
„ Hessen	7
„ Hirbe (Pruisen)	2
„ Kassel (Hessen)	12
„ Keulen (Westfalen)	2
„ Metz (Lotharingen)	9
„ Minden (Westfalen)	5

„ Neurenburg (Beieren)	2
„ Norden (Oost-Friesland)	6
„ Posen	2
„ Praag (Bohemen)	4
„ Roodenburg	2
„ Schwabenland (Beieren)	2
„ Wildenau (Posen)	5
„ Weenen	3
„ 57 verschillende plaatsen in Duitschland	57
„ Worms	10
„ Polen en Lithauen	28
Totaal.....	252

Deze tabel behoeft weinig commentaar.

Wanneer we van het totaal de partijen aftrekken, die in Nederland, Frankrijk en Polen geboren zijn, dan blijven er 177 partijen uit Duitschland, Oostenrijk, Bohemen en Lotharingen afkomstig. Nemen we nu verder in aanmerking, dat deze 177 van 80 verschillende plaatsen kwamen, welke verspreid over deze gebieden lagen, dan is het moeilijk aan te nemen, dat de trek naar Amsterdam hoofdzakelijk aan vervolgingen is toe te schrijven.

Overigens trekken de 35 in Amsterdam geboren partijen onze aandacht, inzonderheid in verband met de grootte der vestiging vóór de oprichting der Hoogduitsche gemeente.

Zooals uit den leeftijd der huwelijksandidaten blijkt, waren van de te Amsterdam geboren 3 vóór 1620, 7 tusschen 1620 en 1630, 5 tusschen 1630 en 1636, 12 tusschen 1636 en 1646 en 8 tusschen 1646 en 1656 geboren.

Derhalve waren de ouders van een *vijftiental* reeds vóór de oprichting der gemeente in Amsterdam gevestigd.

Rekening houdende met het feit, dat lang niet alle Joodsche huwelijken ook voor de stedelijke autoriteiten werden gesloten, mogen wij hieruit concludeeren, dat reeds vóór de oprichting der Hoogduitsche gemeente een beduidend aantal Hoogduitsche Joden te Amsterdam gevestigd was.

IV. De begraafplaats te Muiderberg.

In het door wijlen D. Henriques de Castro in 1883 uitgegeven werk: Keur van grafsteenen op de Begraafplaats der Ned. Port.-Israëlitische gemeente te Ouderkerk, is een register opgenomen van de aldaar van af 5 Dec. 1616 tot en met 11 April 1630 ter aarde bestelden. Uit dit register blijkt, dat gedurende dit tijdperk 28 Hoogduitsche Joden op Ouderkerk zijn begraven.

Door het ontbreken van de opvolgende registers wist men echter niet, of er nadien nog Hoogduitsche Joden aldaar begraven waren. Evenwel was de veronderstelling gewettigd, dat, evenals zulks tot 1630 was geschied, het ook zeker tot de oprichting der Hoogduitsche gemeente in 1635 het geval geweest zal zijn.

Het bleef echter de vraag, waar de Hoogduitsche Joden van 1635 tot 1642, het jaar waarin blijkens het koopcontract, dat in het archief der Hoogduitsche gemeente berust, de begraafplaats te Muiderberg werd aangekocht, begraven zijn.

Het bekende feit, dat de Portugeesche gemeente f 300.— aan de Hoogduitsche gemeente had geleend voor den aankoop der begraafplaats op Muiderberg, gaf mij aanleiding ertoe om bij mijn onderzoek in het archief der Port. gemeente te trachten nadere gegevens hieromtrent te vinden. Het resultaat was het volgende:

In het Libro dos Accordos, Escamot e Eleicoems do K. K. de Talmud Thora, Boek der besluiten van K. K. Talmud Thora, bevindt zich in dato? de volgende Termo:

12 Ab 5402 = 1542.

Libro dos Accordos da Naçam, Escamot e Eleiçoems do K. K. de T. T.

5402.

Termo de como a Nação emprestou aos Tudescos f 300 para compra de Beth a Haym.

„Os Sres do Mahamath mandarão chamar por diverssas

„vezes aos Parnassim dos Tudescos a quem advertirão pro-
„curassem buscar Beth a Haym para enterro dos seos de-
„functos visto aver acudido aesta terra tanta da sua gente, e
„não aver no nosso praça de sobra, e vendo o descuydo com
„que hião nisto se rezolueo pelles protestarlhes que lho não
„avião de dar mais com que elles ficarão de o fazer, mas
„choravão nã tinhamo dinheiro nem possebelidades para o
„paguar e que assy pedião os quisessem ayudar para esta
„obra, o que v^{to} plos Sres do Mahamath rezoluerão emprestar
„lhes trezentos florins para ayuda de dito Beth a Haym o
„qual comprarão em Muyyen Bergh por fl. 410 o pro^o dinheiro e
„se lhes procurou licença para isso, com que hypothecarão dito
„Beth a Haym aos Fl. 300 que pelles se pagou em contado
„como consta da escritura da dita hypotheca q esta nos papeis
„da Nação promettendo paguallos outra ves como tivessem
„posses os quais dezembolssou o Gabay David Abendana
„domo consta do Lo, e para lembrança disto se fez este termo
„que assinarão os do Mahamath em 12 de Ab 5402 as.

(w.g.) David Abendana. Ishak Moq(atta).

David Vaas.

Jacob Gabay Enrique.

Ishac Coronel.

Rafael Penso.

Isaque Netto.

(Vertaling)

Boek van de besluiten, reglementen en verkiezingen der
Heilige Gemeente Talmud Thora.

5402.

Aanteekening betreffende de door de gemeente aan de
Hoogduitschen geleende f 300.— voor aankoop van de be-
graafplaats.

De Heeren van de Mahamad hadden verschillende malen
de Parnassijns van de Hoogduitschen laten roepen en hun
aangezegd, dat zij een begraafplaats moesten zoeken te ver-
krijgen om hun dooden te begraven, aangezien zoovelen van
hun natie naar dit land zijn gekomen en wij op de onze geen

plaats over hebben, doch ziende de zorgeloosheid, waarmede zij
handelden, werd besloten hun te doen weten, dat het ons niet
mogelijk is, dit te blijven doen. Maar zij klaagden geen mid-
delen te hebben noch mogelijkheden om te betalen en ver-
zochten ons hen in deze zaak te willen helpen, hetgeen de
Heeren van de Mahamad deed besluiten hun f 300.— te leen
te verstrekken, teneinde hen te helpen de begraafplaats te ver-
krijgen, die zij kunnen koopen op Muiderberg contant voor
f 410.— en zij verkregen toestemming daartoe, doordien zij
genoemde begraafplaats als onderpand gaven voor de f 300.—,
die door hen contant betaald zijn, terwijl zij beloofden ze een
andere maal te betalen, indien zij bezittingen hebben, zooals
blijkt uit de acte van genoemde hypotheek, zich bevindende in
het archief van onze gemeente. Betaald door den Gabay David
Abendana, zooals blijkt uit de boeken. Ter herinnering hier-
aan is deze termo opgesteld, dewelke onderteekend is door de
Heeren van de Mahamad, den 12 Ab 5402.

Hieruit blijkt dus, dat de Asjkenaziem, die tusschen 1635
en 1642 overleden zijn, hun laatste rustplaats op *Ouderkerk*
gevonden hebben. Alle veronderstellingen, als een vroegere
aankoop van Muiderberg, een begraafplaats die daarvóór zou
bestaan hebben en dergelijke hebben nu afgedaan. Eerst toen
de Portugeesche gemeente te kennen gaf niet langer met het
laten begraven op Oulerkerk te kunnen voortgaan, waren de
Asjkenaziem genoodzaakt een begraafplaats te koopen.

Deze ontdekking spoorde mij ertoe aan deze aangelegenheid
volledig aan het daglicht te brengen. Het geluk diende mij.
De origineele hypotheekacte of scheepenkenisse van de door
de Portugeesche gemeente geleende f 300.— bleek nog in het
Rijksarchief te Haarlem aanwezig te zijn. Zij luidt als volgt:

„Wij Gerrit Pietersz. de Wit, schout, Gerrit Freecksz. en
„Pieter Jansz. Lapper, schepen in Muyderberg, oorconde en
„kennen dat voor ons gecompereert ende gekomen zijn de
„Regeerders van de kerke der Hoogduytsche Joden binnen
„Amsterdam, dewelke bekenden voor haar en hare nakome-

„lingen mits dezen schuldig te wesen aan de Synagoge poorte-
„gijze kercke der voorschreve stede en hare nakomelingen
„eens die somma van drie hondert Carolis guldens tot veertig
„grooten vlaamsch 't stuk, bij ons ten danke ontvangen ter
„cause van goede geleende penningen, omme welke voors.
„somme en penningen wederom kosteloos en schadeloos te
„restitueeren en te betalen aan die voorn. Sijnagoge kerck-
„meesteren, daar voor stellende die voorn. comparanten tot
„een speciale onderpant zekere vierdehalf schepel bouwland
„gelegen op Suiderberg in de juridictie van Muyderberg, aan
„de Westzijde belangt Pieter Claesz en aan de Oostzijde Wil-
„lem Aerjans Goyer,

„Consenteren nog mits desen die voorschreve comparan-
„ten zoolang als zij de voorschreve Somme niet en betalen,
„de Sijnagoge kercke der Portugeeschen en haar nakomelin-
„gen haar dooden nevens die van haar op 't voorschreve land
„te begraven en zoo wanneer als wij die voorschreve somme
„restitueeren zullen daar na geen dooden zonder ons toelaten
„vermogen te doen begraven, tot dien einde en onder con-
„ditie voorschreve nog generalijk verbindende allen kercken
„goederen, omme bij eenig wederlegginge van desen daar aan
„te mogen verhalen die voors. somme, mitsgaders alle kosten
„schade en interessen die hierom gedaan en geleden zoude
„mogen worden doch alle ergelist uitgezonderd.

„In oorconde der waarheid, zoo hebben wij schout en sche-
„pen voornoemd, deze in plaatse van zegelen onderteekend.

„Actum in Muyderberg den zevende Augustus 1642.

w.g. Gerrit Pieterse de Wit. Pyter Janssen.
Gerrit Freecksen.

Het meest bijzondere in deze hypotheekacte is, dat er geen
termijn van terugbetaling in wordt genoemd en de bepaling,
dat zoolang de leening niet is terugbetaald, de Portugeesche
gemeente het recht had haar dooden op de begraafplaats te
Muiderberg te begraven.

In hoeverre nu de Portugeesche gemeente ooit van dit recht
gebruik heeft gemaakt, is niet meer na te gaan.

Doch wel blijkt later, dat deze bepaling de indirecte aan-
leiding is geweest, dat het bestuur der Port. gemeente de ge-
leende f 300.— na verloop van 34 jaren heeft teruggevorderd.

In het Protocol van notaris Dirck van der Groe bevindt zich
n.l. een insinuatie, door dezen op verzoek van de Parnassijns
der Portugeesche gemeente op 5 Februari 1676 aan Sr. Zadock
Salomons, president van de Parnassijns der Hoogduitsche
gemeente gedaan, waarbij de terugbetaling der leening werd
gevorderd. De reden hiervan wordt in de insinuatie uiteen-
gezet.

Na het noemen van de bepaling uit de hypotheekacte, dat
de insinuanten en hun nakomelingen de dooden van hun natie
naast die van de geïnsinueerden op het genoemde land vrijelijk
zouden mogen doen begraven zonder iets er voor te betalen,
lezen wij n.l. de volgende belangrijke clausule:

Ende alhoewel gij geïnsinueerden dienvolgens wel behoord
hadde 't selve goedwillig, ten alle tijden naargekomen te heb-
ben, zoo is 't nochtans, dat door u dienaangaande diverse
malen 't zelve is gedifficulteerd (bemoeilijkt), ende dat gij
zulks nog onlangs hebt gewijgerd te doen aan een eerstge-
boren kind van zeker persoon van de Hoogduitsche natie die
in dienst van hen insinuanten is zijnde een arm man, tenzij
hij daarvoor een stuk gelds gaf, welke gij van hem begeerde
ende alzoo zulks niet en behoord, zoo doen wij enz. —

Blijkens de ook in genoemd protocol berustende en door het
voltallige College van Parnassijns geteekende acte van quytting
hebben de Parnassijns van de Hoogduitsche Joodsche natie
na verloop van circa 5 weken, en wel op 16 Maart 1676, de
f 300.— betaald.

Deze acte volgt hier in haar geheel.

Op huyden den XVIe Maert Ao. 1676 compareerde voor
mij Dirck van der Groe nots. etc. in presentie van de nabes.
getuygen: de hrn. *Isack Mendes da Silva, Isaack de Pinto,*
Abraham Telles, Moyses Curiel, Daniel Pinto ende Abr.
Jesurun de Espinosa, mitsgaders Abraham Sagache parnasses
en penningmeester van de Portugeesche Joodse kerk binnen